

'במקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב': מעמדה של אגודת הרבנים בליטא

מאת בן-ציון קליבנסקי

מלחמת העולם הראשונה הביאה שינוי מכריע בחייהם של יהודי הפלכים הצפון מערביים של תחום המושב. מאות אלפים מהם עזבו את בתיהם ואת רכושם, אם מחמת צווי גירוש של שלטון הצאר הרוסי¹ ואם עקב החשש מצבאות גרמניה הקרבים ובאים, ונדדו אל פנים רוסיה ואוקראינה. במרוצת גלות זו הם חוו שנים קשות של רעב, מגפות ופרעות. בתום המלחמה שבו רבים מהם לעיירותיהם² ונאלצו להשקיע את מרצם בשיקום בתיהם ועסקיהם.³ מעבר לבעיות הכלכליות המעיקות, הם נחשפו לתמורות מדיניות וחברתיות שלא הורגלו בהן. בשטחיה המערביים של הקיסרות הרוסית נוסדו מדינות עצמאיות והן העניקו מעמד שווה לכל אזרחיהן. תושביהן היהודים לא הופלו עוד לרעה ואף קיבלו זכויות יתר בדמות אוטונומיות תרבותיות.⁴ הגדילה לעשות מדינת ליטא הצעירה, אשר קמה על שטחי פלך קובנה וצפון פלך סובלק לשעבר,⁵ שאף אפשרה לתושביה היהודים, מחמת אינטרסים מדיניים ופוליטיים,

* לצוטט שכותרת המאמר ראו להלן, ליד הערה 141. להלן קיצורים לעיתונים ולארכיונים הנזכרים תדיר במאמר: איד'ל - אידישער לעבן (קובנה); איד'ש - די אידישע שטימע (קובנה); אמ'ו - הארכיון המרכזי בחילנה; אמת'י - הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים.
1 על ממדי הגירוש הכפוי ראו: לייב גרפונקל, 'חמישים שנה לגירוש היהודים מפלכי קובנה וקרלאנד', העבר, יג (תשכ"ז), עמ' 5-6; *Докладъ По Еврейскому Вопросу: История одного погрома*, 1916, p. 39.

2 מספר התושבים היהודים בשטחים שנכללו בליטא היה נמוך בשנות העשרים בכמאה אלף ממספרם בצנזוס הרוסי של 1897 (*The Jewish Communities of Nazi-Occupied Lithuania*, prepared by the Research Institute on Peace and Post-War Problems, New York, 1944, p. 1). ידידה מספרית זו נבעה, בין היתר, מהגירה למערב ולא רק מן הנדידה הרמנית לרוסיה ולאוקראינה בעת המלחמה, ואין אפוא אפשרות לחשב כמה מן הנודדים הללו לא שבו לליטא.
3 ראו: יעקב לעשצ'ינסקי, 'די עקאנאמישע לאגע פֿון די יידן אין ליטע (1919-1939)', ליטע, א, בעריכת מענדל סודארסקי ואחרים, ניו יורק 1951, עמ' 870; לייב גרפונקל, 'מאבקם של יהודי ליטא על זכויות לאומיות', יהדות ליטא, ב, בעריכת רפאל חסמן, תל-אביב תשל"ב, עמ' 44; Šarūnas Liekis, 'A State within a State?': *Jewish Autonomy in Lithuania 1918-1925*, Vilnius 2003, pp. 115-116.

4 על האוטונומיה בלטיביה ובאסטוניה ראו: Samuel Gringauz, 'The Jewish National Autonomy in Lithuania, Latvia and Estonia', *Russian Jewry 1917-1967*, eds. Gregor Aronson et al., translated by Joel Carmichael, New York-London 1969, pp. 68-71.

5 רוב שטחי פלך וילנה נפלו אף הם תחילה בחלקה של ליטא, אך כיבושם בידי הגנרל הפולני לוציאן

לקיים שלטון עצמי בדעיר אנפין בדמות אוטונומיה לאומית.⁶ אוטונומיה זו הרשתה על חובת ההשתייכות של כלל יהודי ליטא לקהילות שבמחוזות מגוריהם ועל בחירת ועדים מקומיים לקהילות הללו בבחירות דמוקרטיות: הראשונות שבהן התקיימו במחצית השנייה של שנת 1919. הוועדים קיבלו סמכויות נרחבות לניהול ענייני קהילותיהם, ובכללן הטלת מסים, ונציגיהם בחרו את 'ועד הארץ' – מועצת-על שהפעילה את המערך הכלל ארצי המורכב באמצעות ועדותיה.⁷ האוטונומיה הלאומית גם זכתה לנציג ממשלתי בדמותו של שר יהודי בלא תיק, שפעל לקבוע את מעמד מוסדותיה בחוקה הליטאית ועמד, למעשה, בראש מערכת השלטון העצמי היהודי.⁸

במרכב ועדי הקהילות ובמבנה 'ועד הארץ' השתקפו במובהק תהליכים חברתיים שחווה היהדות הליטאית. מגמות החילון, שהחלו להופיע בקרבה כבר בשלהי המאה התשע עשרה וגברו בראשית המאה העשרים, והאצו במרוצת מלחמת העולם הראשונה. תנאי החיים בסביבה הזרה של רוסיה ואוקראינה ואילוצי התקופה הניעו רבים לשנות את ארצות חייהם ולנוח את מנהגיהם ומסורותיהם. בייחוד ניכרו אותות הזמן בקרב הדור הצעיר, שלא זכה למסלול לימודים סדיר והיה נתון תדיר להשפעתה של האווירה החופשית אשר שרתה מחוץ לביתו.⁹ ואכן, מגמות אלו באו לידי ביטוי בתוצאות הבחירות לוועדי הקהילות, והאוטונומיה הלאומית אשר קמה בעקבותיהן הרשתה על מבנה היררכי חילוני במהותו.¹⁰

התפתחות חדשה זו גררה תמורות ניכרות במעמדו של רב הקהילה בליטא. במאה התשע עשרה עדיין הקרין הרב על עיירתו, וככל שנועד יותר בלמודותו כן היה למקור גאותם של תושביה.¹¹ ואולם משאירע לא אחת שמקיריו לא שילמו את שכרו, כמו שהובטח ונחתם

וְלִיגֻבְסְקִי הֵבִיא לִידֵי סִיפּוֹתָם לַמְדִּיתָ פּוֹלֵן. לַפְּנֵי הַמֶּלְחָמָה הַשְּׁתִּיכּוּ פִּלְכִי וְיִלְנָה וְקִבְּנָה לְרוֹסִיָּה, וְאִלּוּ פֶּלֶךְ סִבְלֵק הָיָה חֶלֶק מִפּוֹלֵן הַקְּנִגְרִסְאִית.

6 על מניעה של ליטא ראו, למשל: גרפנקל (לעיל, הערה 3), עמ' 37–39; Samuel Gringauz, 'Jewish National Autonomy in Lithuania (1918–1925)', *Jewish Social Studies*, 14 (1952), pp. 229–231. הוא אף הציע הסבר סוציולוגי להתפתחות האוטונומיה הלאומית בקרב היהדות הליטאית דווקא.

7 על האוטונומיה ומסדותיה ראו: צביה דבורצקי, מאבקה הפוליטי של הציבוריות היהודית בליטא למיסדה האוטונומי בשנים 1918–1922 (ניסוי באוטונומיה), עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת תל-אביב, 1980; גרינווית, שם, עמ' 225–246; גרפנקל, שם, עמ' 35–71; לייקס (לעיל, הערה 3), עמ' 83–103; Mark Friedman, 'The Kehillah in Lithuania 1919–1926: A Study Based on Panevezys and Ukmerge (Vilkomir)', *Soviet Jewish Affairs*, 6 (1976), pp. 83–103. מספר הקהילות היה 185 (גרפנקל, שם, עמ' 51); אליבא דלייקס (שם, עמ' 131) – 175 קהילות.

8 גרפנקל, שם, עמ' 39–45, 48–49, 55–57; לייקס, שם, עמ' 119.

9 על אווירה זו ראו: רפאל חסמן, בלב רגש: אסופת מאמרים, ירושלים תשמ"א, עמ' 49.

10 מכלל צירי הקהילות, שבינואר 1920 בחרו מקרבם את חברי 'ועד הארץ', שלושים ושמונה אחוזים השתייכו לסיעה האורתודוקסית 'אחדות'. שנתיים לאחר מכן הייתה ב'ועד הארץ' נציגות של ארבעים אחוז ל'אחדות' ועשרה אחוז ל'המזרחי' הציני (גרפנקל, שם, עמ' 43, 55). ואכן, דרישות 'אחדות' בענייני הצביון הדתי של הקהילות ומעמד הרבנים לא נתקבלו (שם, עמ' 44–45, 53).

11 Shaul Stampfer, 'Inheritance of the Rabbinate in Eastern Europe in the Modern Period: Causes, Factors and Development over Time', *Jewish History*, 13 (1999), p. 44.

ב'כתב הרבנות', הוא נאלץ לחפש משרות רבנות אחרות.¹² בתקופת האוטונומיה אמנם לא חל שינוי מהותי בדרך בחירתו של הרב בידי בני קהילתו, אך הוועדים המקומיים הם שהסדירו את מעמדו וקבעו את שכרו,¹³ והוא לא היה תלוי עוד בגחמות התושבים. ברם, גם אם חלה הטבה במצבו החומרי, הנה נפגעה קשה סמכותו הרוחנית. הוועד האוטונומי הנבחר דחק לקרן זווית, ובהיותו שכיר ובעל תפקיד שאין בידו סמכות אמיתית אף בעניינים דתיים, גם חדל לשמש סמל בעיני לא מעטים מבני קהילתו.¹⁴

כמשקל נגד לצמצום שחל בכוחם הציבורי, זכו רבני הקהילות לתמיכה מסויגת של השלטון, וזה הכיר באמצע שנת 1919 בייסודה של אגודת רבנים כלל ארצית. מטרתה העיקרית היו הפצת אמנה ודת בקרב יהודי ליטא ודאגה לצביון חיים מסורתי במדינה.¹⁵ מוסדה העליון היה אספה כללית של רבנים, שהתכנסה בעת הצורך בקובנה כדי לדון בסוגיות דת אקטואליות ובעבודת הרבנות, וכן לבחור מקרב חבריה מרכז שישמש זרוע ביצועית של החלטותיה בין אספה לאספה. חברי המרכז היו ברובם דמויות מוכרות בליטא, ומלבד מעמדם התורני ותפקידיהם הציבוריים, הם לא היססו להביע את עמדותיהם הנחרצות בשאלות שעמדו על הפרק. באספה הכללית בשנת 1925, למשל, נבחרו לחברי המרכז הרבנים יוסף ליב בלון מְטֵלָה (Telšiai; 1860–1929), יוסף כהנמן מפוניבז' (Panevėžys; 1886–1969), שלמה פינקילבר מקדין (Kedainiai; 1871–1941), ליב רובין מוילקומיר (Ukmerge; 1850–1935) וזיים יצחק סילמן מִיֵּנְבָה (Jonava; 1877–1930). רבה של קובנה, אברהם דובר שפירא (1870–1943), שכבר באספה הראשונה נבחר לעמוד בראש המרכז,¹⁶ ביקש לפרש מפעילות עקב בריאותו הלקויה, ועל דעת המשתתפים נבחר לנשיא-כבוד – משרה ייצוגית שבה שימש עד לסוף ימיה של ליטא העצמאית. לידיהם ראש בפועל של המרכז נתמנה הרב ברוך הורביץ מפרוור

12 ראו למשל באוטוביוגרפיה של הרב אליהו דוד רבינוביץ-תאומים על ניסיונו בקהילת פוניבז': סדר אליהו: תולדות הגאון רבי אליהו דוד רבינוביץ-תאומים (האור"ת), ירושלים תשמ"ד, עמ' 50, 67, 86. על מאפייני הנדידה של הרבנים הליטאיים ראו: מרדכי זלקין, "'ארטאדאכסי העיר': לשאלת קדמה של אורתודוקסיה בליטא במאה התשע עשרה', אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים, בעריכת יוסף שלמן ואחרים, ירושלים תשס"ז, עמ' 443.

13 דוגמה מאלפת לאופן קביעת משכורתו של רב חדש בידי ועד קהילה יש בפרוטוקול ישיבה מ-12.12.1923 של הוועד הקדנאי, שבה נדונו שאלת מינויו של הרב שלמה פינקילבר ומקורות התשלום של משכורתו (ארכיון ידו, RG2/972-43550).

14 דומה שדברי משתתף בישיבה של ועד קהילת קרן (שם) יכולים לשקף את הלך הרוחות באותה תקופה, אף אם לא דייק במספריו: 'שאלת הרבנות כלל לא נדונה כל כך, [וכל הדתעוררות היא רק] בגלל קבוצה של שלושים איש – כנגד אלף ושלוש מאות בעלי זכות בחירה שאינם נדרשים כלל לרב' (תרגום מיידיש: התרגומים במאמר הם שלי אלא אם צוין אחרת).

15 דו"ק אגודת הרבנים בליטא מ-26.7.1919 (אמ"ז, 391/3/948, תעודות 185–186; למיקרופילם ראו: אמ"ז, HM3/481). בחוק לא נזכרה אף ברמה הדאגה לזכויות רבני הקהילות, ויש לשער שסוגיית מטרות האגודה נידונה באספה הכללית הראשונה של רבני ליטא בשנת 1921. על כל פנים, סוגיה זוהי עלתה בוועידה הראשונה של אגודת הרבנים בפולין ב-1922 (קובץ דרושים, ב, א, פיטרוקוב תרפ"ז, עמ' 152–153). עד כה לא נכתב מחקר ממצה-על אגודה שכנה זו.

16 על פי תוספת בכתב יד מ-1921 לדו"ק אגודת הרבנים, שם, תעודה 186.

הארץ, ובמרס 1926 בא הקץ על האוטונומיה, משבטל אחרון סמליה המובהקים - ועדי הקהילות הנבחרים.²⁴ בידי יהודי ליטא נשארה אפוא אוטונומיה תרבותית בלבד,²⁵ כמו בפולין ובארצות הבלטיות השכנות.

ונה, תהליך חיסול המוסדות האוטונומיים-הלאומיים הוא שהציב את הרבנים במרכז העשייה הציבורית. כבר בראשית 1925 הועבר לידיהם ניהול ספרי הרישום (הקטריקציה) של היהודים, שהיה עד אז בסמכות ועדי הקהילות.²⁶ כעבור שנה הטיל משרד הפנים על מרכז אגודת הרבנים להכין חוק חדש להסדרת ענייני הדת היהודית במדינה, והתכוון במרוצת הזמן לעשות את המרכז לגורם מכריע בענייני רבנים ורבנות.²⁷ מגמה זו נתמכה גם בידי מפלגת הלאומנים, שהשתלטה על ליטא בדצמבר 1926 ולימים הנהיגה בה שלטון פשיסטי רשמי. אף היא העדיפה מנהיגות יהודית רבנית על פני זו החילונית.²⁸ ואכן, כבר ביוני 1927 ערכו השלטונות בחירות לקהילות חדשות בעלות אופי דתי, שהתבססו על חברי בתי המדרשות שבעיירות והיו תחליף זוטא לקהילות האוטונומיות-הלאומיות הישנות.²⁹ בראשית 1929 הם הרחיבו לכת ועיבדו חוק ששאף להרחיב מאוד את סמכויות הרבנים ואת מעורבותם בחיי היהודים בליטא, והרבנים דווקא היו אלה שלא חפצו בסמכויות רחבות מדי ודאגו למתנו.³⁰ חוק חדש זה, שפורסם ברשומות במתכונתו המתונה במאי 1930, חיזק את כוחם של הרבנים. הוא קבע את סדרי בחירתם בידי הקהילות החדשות, בעלות האופי הדתי, והעניק להם סמכויות

24 התאריכים מ'כרונולוגיה', יהודי ליטא (לעיל, הערה 3), עמ' 22-24. על שלבי ביטול האוטונומיה ראו איד"ש, 22.5.1925, עמ' 3; 25.5.1925, עמ' 4; 21.1.1926, עמ' 3; גרפונקל (לעיל, הערה 3), עמ' 56-57, 66-68; גרינהויז (לעיל, הערה 6), עמ' 237-240. כבר במרס 1925 החליטו השלטונות לייסד קהילות יהודיות מסוג חדש בלא תובת השתייכות אליהן. היהודים החרימו את הבחירות לקהילות אלו, ובכל זאת הורה שר הפנים לפרק את הקהילות הקיימות (איד"ש, 3.4.1925, עמ' 3; 9.12.1925, עמ' 5; 10.3.1926, עמ' 2).

25 כמו כן נותרה על כנה רשת ארצית של בנקים יהודיים שנוסדה בתקופת האוטונומיה.
26 איד"ש, 1.1.1925, עמ' 1. לניהול הספרים פורסמו תקנות חדשות. רוב סעיפיהן הועתקו מתקנות השר לענייני היהודים, שכתבן בשביל ועדי הקהילות אשר ניהלו את ספרי הקטריקציה למן אוקטובר 1920: המילים 'קהילות יהודיות' תחלפו ב'רבנים', והמשרד לענייני היהודים 'במשרד הפנים' (איציקאוויץ [לעיל, הערה 17], עמ' 47-53; איד"ש, 24.2.1925, עמ' 2; 'צירקולאר' נמ. 104/10, דער אידישער נאציאנאל-ראט אין ליטע: באריכט וועגן טעטיקייט 1920-1922, קובנה 1922, נספח, עמ' ג-ד). ואכן, יושב ראש מרכז אגודת הרבנים, הרב ברוך הורביץ, ראה הישג גדול בהעברת הקטריקציה לידי הרבנים ('צוזאמענפאָר פֿון רבנים אין ליטע'; 'שטריכן', איד"ש, 22.4.1926, עמ' 7).

27 איד"ש, 28.1.1926, עמ' 5; 25.4.1926, עמ' 2.
28 למשל, בראשית 1929 התבטא מנהל משרד החינוך בפני כינוס רבנים: 'אתם, הרבנים, עומדים בראש היהדות הליטאית' (שם, 7.2.1929, עמ' 7; בתרגום מיידיש). על הרקע להפיכה הלאומנית ראו: לייקס (לעיל, הערה 3), עמ' 205-208.

29 לייקס, שם, עמ' 210; איד"ש, 27.6.1927, עמ' 7. לתקנות הבחירות ראו: איציקאוויץ (לעיל, הערה 17), עמ' 70-74. שיעור הוכאים להשתתף בבחירות לקהילות החדשות בקובנה עמד על כאלף איש, לעומת כשישה עשר אלף איש בבחירות לקהילה האוטונומית בשלהי 1923 ('א קאונער תושב', נאָך די וואָלן, איד"ש, 30.6.1927, עמ' 2).

30 איד"ש, 16.12.1929, 17.12.1929, 19.12.1929, כולם בעמ' 7.

אַלֶקסוט שבִּקובנה (Aleksotas; 1871-1936), ולסגנו - הרב אליהו מאיר פֿייִבלֶזון מקופישוק (Kupiškis; 1867-1928).¹⁷

במרוצת שנות העשרים התכנסו ארבע אספות כלליות של אגודת הרבנים, והשתיים האחרונות נועדו לעסוק בחוקים ממשלתיים חדשים שנגעו לרבנות ולדת.¹⁸ מפרוטוקולים של כמה מאספות אלו ומדיווחים עליהן בעיתונות עולה שהן התרכזו - מעבר לדיון בסוגיות החשובות שעמדו על הפרק - בענייני דת מובהקים כגון חינוך, שבת, טהרת המשפחה ושחיטה.¹⁹ עם זה, הררשם הוא שבשנים הראשונות של ליטא העצמאית, בעת שמוסדות האוטונומיה הם שניהלו את חיי היהודים, מילאה אגודת הרבנים תפקיד ציבורי שולי ביותר. ואכן, יותר משימוש גוף ביצועי היא נתפסה כמוסד ייעוץ ל'ועד הארץ' בסוגיות דת מזדמנות. כאשר ביקש הפיקוד של הצבא הליטאי בקיץ 1920 מהשר לענייני היהודים להציע מועמד לרב צבאי יהודי, פנה נשיא 'ועד הארץ' לאגודת הרבנים כדי שתחווה את דעתה 'אם בכלל מרצה לנו משרת רב צבאי ומה הם לפי דעתכם תפקידיו של רב כזה, וגם להראות לנו קנדיט שהנכם מוצאים אותו ראוי למשרה זו'.²⁰ לא ייפלא אפוא שלאחד מדייניה הפעילים של העיר קובנה, הרב ישראל ניסן קָרָק (1867-1938), נודע על קיום האגודה רק שנה לאחר ייסודה, והוא הביע את תמיהתו על כך בפני חברי 'ועד הארץ': 'הנה שמעתי אשר במדינתנו ישנה אגודת רבנים אשר כל העניינים הבאים לפני מעלת כבודם בענייני דת יגישו לפני האגודה... ולא ידעתי מאומה מאגודה כזאת'.²¹

מעמד משני זה של הרבנות והרבנים בחברה היהודית בליטא החל להשתנות במחצית השנייה של שנות העשרים. השלטונות לא נדרשו עוד לסיוע הפוליטי והבידל לאומי של המיעוט היהודי ולא חפצו לשאת את עצמאותו לאורך זמן. את המגמה הזאת הוביל גוש המפלגות הנוצריות-הדמוקרטיות, שהיה לו רוב קטן בסיים הליטאי.²² הוא הלך ופגע באופן עקיב במעמד היהודים והצר את צעדיהם במהלומות כלכליות מתמשכות.²³ באווירה עוינת זו לא התחזקה האוטונומיה הלאומית מעמד זמן רב. כבר בתחילת 1924 נמחקה משרת השר לענייני היהודים מן התקן הממשלתי. כעבור חצי שנה פיזרו השלטונות את ישיבת המליאה של 'ועד

17 דוד איציקאוויץ (עורך), חוקים, אנסטרקציות, חוזרים והחלטות הנוגעים לדת ישראל והנהלת הקטריקציה בליטא, קובנה 1931, עמ' 13-14. כל האישים הנזכרים, פרט לרבה של קובנה, לא כיהנו במרכז הקודם שנבחר בשנת 1921 (תוספת בכתב יד לחוק אגודת הרבנים, שם).

18 האספות התכנסו בשנים 1921, 1925, 1926 ו-1929 (איציקאוויץ, שם, עמ' 5).

19 פרוטוקולים הובאו אצל איציקאוויץ, שם, עמ' 13-25, ודיווחים - באיד"ש.

20 מכתבו מ'כ"ז בניסן תר"ף (אמ"ז, 620/1/13-131; 620/1/15-105). ואולי הפניה הנזכרת של נשיא

21 מכתבו אל 'ועד הארץ' מכ"ח בניסן תר"ף (אמ"ז, 620/1/15-105). ואולי הפניה הנזכרת של נשיא 'ועד הארץ' היא שהסבב את תשומת לבו לקדם האגודה.

22 רוב זה היה בידי כבר בסיים המכונן, שפעל למן אפריל 1920. בסיים הראשון משלהי 1922 היה לו רוב של קול אחד לאחר ששיבות הסיים התרמו בידי צירי המיעוטים, ובסיים השני ממאי 1923 - שני קולות (גרפונקל [לעיל, הערה 3], עמ' 45, 63).

23 אחת מפגיעותיו הראשונות הייתה ניסיונו לערער את מעמד השר לענייני היהודים במרס 1921 (לייקס [לעיל, הערה 3], עמ' 148). סיכום פשטני של היחס העוין ליהודים ראו: 'זער ערנסטער מאָמענט', איד"ל, 22.2.1924, עמ' 3.

נרחבות, אם כלפי פנים – בהיתר למנות כלי קדש מקומיים ולפקח עליהם, ואם כלפי חוץ – בייצוג קהילתיים.³¹ למימוש החוק נקבעו גופי ביצוע, והעיקרי שבהם היה ועד הפועל בן שבעה עשר חברים, שהסמכות לבחירתו ניתנה בידי אספת הרבנים הכללית. אף שהאגודה הוסיפה להיות מיוצגת באמצעות מוסדותיה הישנים, נוצר במתכונתם החדשה חיבור החוק מאוד אל הוועד הפועל: הוא היה חלק מגוף בקרה רחב יותר – מעצת אגודת הרבנים – והוא שבחר נשיאות אשר כיוונה את עשייתו.³² הוועד החדש היה אפוא לזרוע הביצוע העיקרית של האגודה, ובעיני השלטונות נדרש לענות על סוגיות דת שהועברו לטיפולם של משרדי הממשלה מחוץ גיסא, ולעסוק בכל העניינים השוטפים שהופנו אליו מצד רבני העיירות מאידך גיסא, ובכלל זה תשלום סדיר של משכורותיהם.³³ אגמם נראה שבמשא ומתן על סעיפי החוק הסכימו השלטונות לנתק את תלותו המפורשת של הוועד בדם ולאפשר לו פעילות עצמאית, אך למעשה הוא היה קשור אליהם קשר החוק: על מכתביו הודפס סמליל של משרד החינוך וזה ראה בו גוף נשלט.³⁴

האומנם גברו עוצמתה וסמכותה של אגודת הרבנים בתנאים חדשים אלו? עד כה לא נעשה מחקר על אחדותיה ועל השינויים שחלו בכוחה בעקבות ביטול האוטונומיה הלאומית והתמורות השלטוניות במדינה, ונראה שחסרים מקורות שיטתיים לבחינה מדויקת של הסוגיה. מאמר זה יציע לעשות זאת באמצעות שני מקרי מבחן בלתי תלויים שאירעו בליטא למן שנות העשרים ועד לאמצע שנות השלושים. שניהם היו בעיקרם מחלוקות על משרת רבנות מקומית, וקבוצות של תושבים עמדו על בחירת רבנים שענו לטעמן. במעשיהן הן הביאו לידי פילוג עמוק בקהילותיהן ואף לשימוש של שני רבנים בכתר אחד. ירידת קרנה של הרבנות בליטא הייתה אמורה, לכאורה, להקשות את העניין הציבורי בתפקידים הללו. ובכל זאת היו המחלוקות הנוכחות רחוקות יצרים כמקדם. דומה שאין כתיאור אשר לפנינו כדי לאפיין, אף שנכתב על מחלוקת שהתרחשה הרחק בפלך מינסק, בעיירה ליז'ב' (Liožva), במחצית השנייה של

31 איציקאווין (לעיל, השרה 17), עמ' 10.

32 אי"ש, 24.12.1929, עמ' 7; 26.12.1929, עמ' 7; איציקאווין, שם, עמ' 9, 37–38. מעצת אגודת הרבנים כללה עשרים ושלושה איש, והנשיאות – חמישה רבנים, שרובם גם היו חברי מרכז האגודה למן שנת 1925 (כנזר לעיל, ליד הערות 16, 17): הידי' ברוך הורביץ, סגנו שלמה פיניוילר, ליב רובין, יוסף סהגמן חליג ראובן בנגיס מקלווריה (Kalvarija).

33 אי"ש, 26.12.1929, עמ' 7; על עניין המשכורות ראו: איציקאווין, שם, עמ' 23. הן תאמו לסכומים שנוכרו בכתבי הרבנות של הרבנים, ותשלומיהן הוכחו בעבור משרד החינוך בידי הוועד הפועל (למשל, מכתב הוועד אל הממונה על ענייני דת במשרד החינוך מ-12.5.1930, ובו רשימת הרבנים הזכאים למשכורת מתקציב המדינה [אמ"י, 391/4/510, תעודות 158–160; אמו"י, H1M3/484]).

34 הקשר לשלטונות לא נזכר בין תפקידיו של הוועד הפועל בלשונן הסופית של החוק (איציקאווין, שם, עמ' 9). על אף זאת, נמצאה תלות בלשון סעיף 17 שלו: 'על אודות בחירתו של רב יש להודיע לוועד הפועל והוא יסל לבטל את הבחירות בתוך עשרה ימים אם מקצת הבחורים מגישים תלונה. הוועד הפועל מודיע על בחירת רב או דיין למשרד החינוך. אם המשרד אינו מערער על תוצאות הבחירות במרוצת חודש ימים – הן נחזות חוקיות' (שם, עמ' 12; תרגום מיידיש). על תלות זו של הרבנות בשלטונות התרע מראש רבה של העיירה קראז'אי (Kražiai), קלמן מגיד, באספת הרבנים בשנת 1929 (אי"ש, 19.12.1929, עמ' 7).

המאה התשע עשרה: 'שום דבר לא טלטל ולא התסיס את ליובב' כמו בחירה של רב חדש. סער או בכל בקתה, בכל משפחה, אלף פעמים חזק ואינטנסיבי יותר מאשר בבחירות לפרלמנט בן זמננו. נוצרו צדדים, ואלה לחמו ביניהם במרידות הגדולה ביותר – לחיים ולמוות'.³⁵ שלא כמו בעת אירועי ליובב' פעלה בליטא בתקופה שבין המלחמות אגודת רבנים, והיא יכלה להתערב בסוגיות הקשורות לרבנות וליישובן במהירות האפשרית. שני מקרי המבחן שיתוארו במאמר זה יעסקו בדרכי מעורבותה במחלוקות שלפניה, ויאפשרו ללמוד על כוחה, על מידת השימוש שעשתה בסמכויותיה ועל טיב היחסים ההדדיים בינה ובין המחלקה הממשלתית לענייני דת, שחלשה לא רק על הכמורה הליטאית אלא גם על ההנהגה הרבנית.

א. מקרה שאקי

העיירה שאקי (Szaki) השתייכה לפני מלחמת העולם הראשונה לפלך סובלק שבפולין הקונגרסאית ושכנה בסמוך לגבול הפרוסי. זמן קצר לפני המלחמה נפטר רבה, חיים ירמיוו פלנסברג (1842–1914),³⁶ ולקהילה לא היה סיפק לבחור רב חדש. כס הרבנות נשאר מיותר כל ימי המלחמה ואף לאחריה, כששאקי נכללה במדינת ליטא, כמו עיירות אחרות בצפונה של פלך סובלק. רק בקיץ 1922 נודע שמצאה את מבוקשה, משנדפסה באחד העיתונים מדעת ברכה לרגל בחירתו של אברהם ליב שור (1893–1975), בוגר הישיבות הליטאיות ובעל ותק ברבנות, לרב העיירה.³⁷

מה הייתה סיבת העיכוב בבחירת הרב? לכאורה, תקופת השיקום שלאחר המלחמה נעשה מתושבי שאקי לעסוק בעניינים משניים כמו מינוי רב, וייתכן שאף הירידה במעמד הרבנים בתקופת האוטונומיה הלאומית לא המריצה כל טיפול בסוגיה זו.

ואולם, דומה שלהשהיה זו גם הייתה סיבה אחרת. בשלהי המאה התשע עשרה הגיע לשאקי יוסף דוד אנטוביץ' (1870–1941), תנין קיבוץ לומדים שבקרניץ (Крыніцы), כדי לשאת את בת המקום לאישה.³⁸ הוא התישב בעיירה והוסיף להשקיע את כל מרצו בלימוד תורה. במלחמת העולם הראשונה סבלו הוא ומשפחתו הגדולה, בדומה לרבים משכניהם,

35 מאיר פיסק, בלעסער זכרונות, א, ורשה [1931], עמ' 30–31 (תרגום מיידיש).

36 יצחק ישעיהו פלענסבערג (שורף), דברי ירמיוו על התורה, ספר שמות, וילנה תרפ"ו, עמ' X. הוא נפטר ב-15.7.1914 (לוח גרגוריאני), שבועיים וחצי לפני פרוץ המלחמה.

37 הצפה (קובנה), יג (כ"ג באייר תרפ"ב), עמ' 1. על הרב שור ראו: אשר זלקא ראנד (שורף), תולדות אנשי שם: מיוחד לתולדות הרבנים והאדמו"רים המפורסמים שנשכחו מנגאני וצדיקי אירופה, א, נידרוק תש"י, עמ' 135.

38 הפרטים על פי תעודת נישואי מ-1894 (הארכיון ההיסטורי בבילנה, 1108/1/13). במאה התשע עשרה הייתה מקובלת בעיירות רבות בחבי ליטא תופעה של 'קיבוצי לומדים', שחבריהם השתכנו בבתי מדרשות מקומיים ולמדו תורה בלא תכנית מאורגנת וממסדת. תושבי העיירות כלכלו את הלומדים האורחים ואפשרו את קיומם בכבוד. עם התפשטות ההשכלה והולו הקיבוצים להתרוקן, ומעטים מהם נותרו לקראת סופה של אותה המאה. הקיבוץ בקריניץ נזכר אצל משה ציטוביץ, 'קריניץ – מרכז לתורה', פנקס קריניץ, בעריכת דוב רבין, תל-אביב תש"ל, עמ' 83, בהערה.

חייב התערבות של אגודת הרבנים. אמנם נראה שהיו ניסיונות פישור של יחידים, אולי אנשים שהתבקשו לכך באופן לא רשמי מטעם האגודה או נציגיה,⁴⁵ אך קולה של האגודה לא נשמע במפורש במרוצת שנות המחלוקת הארוכות. אולת ידה הובלטה ביתר שאת משהחליט הממונה על ענייני הדת במשרד הפנים, הכומר אֶגוֹסְטִיִּנס וִייִטְקִייִס (1890–1968), להתערב במחלוקת. הדבר היה לאחר הבחירות הנזכרות לקהילות הדתיות החדשות של בתי המדרשות ביוני 1927. התנהלות הבחירות בשאקי הושפעה מן האווירה המתוחה ששרתה בה, וערעור על תוצאותיהן לא איחר לבוא.⁴⁶ הממונה נועץ לעיירה, ולאחר ששמע את שני הצדדים דרש לפצל את התושבים היהודים לשתי קהילות ולקבוע בחירות חדשות, שבהן תינתן אפשרות לכל אחד מן המקומיים להימנות עם אחת מהן.⁴⁷ ואכן, בראשית אוקטובר 1927 נבחרו ועדים נפרדים לשתי קהילות דתיות חדשות. עם הקהילה התומכת ברב אנוחוביץ' נמנה מספר גדול במקצת של תושבים מזה שנמנה עם קהילת מצדדי הרב פרידמן.⁴⁸ בהתייחס למחלוקת גופה, פנה הממונה בתזכיר אל אגודת הרבנים:

בשאקי מתגוררים הרב אנוחוביץ' והרב פרידמן, החלוקים ביניהם כעניין מקום בבית המדרש. היהודים נחלקו לשתי סיעות וביניהן פרצה מחלוקת שחיסלה כבואי לשם. [אולם] שאלת מקום הרב בבית המדרש לא נפתרה, ואני מורה לכם לפתור זאת. העניין חזק, ואני מבקש לקרוא לשני הרבנים לקבנה או לנסוע לשם ולהשלים ביניהם.⁴⁹

דומה שהממונה לא זיהה נכונה את שורש המחלוקת בין הרבנים. היא לא נסבה על בעיה קטנונית של מקום אלא על שאלה מהותית יותר: שליטה בלבדית בבית המדרש,⁵⁰ וממילא – בכל הקהילה, בלא כל 'שותפות'. ובכל זאת הוא ראה נכחה את הצורך ביישור ההדורים בין שני הרבנים והטיל משימה זו על האגודה. רק אז היא נפתה לטפל בסוגיית שאקי. ברם, היא לא חשה צורך להחזיר, ודחתה את הדיון המעמיק כעניין המחלוקת לישיבה של מרכז האגודה כמה חודשים לאחר מכן.

המרכז העלה על סדר יומו בפעם הראשונה את עניין רבנות שאקי והחליט למנות ועדה בת שלושה רבנים שתפתור את המחלוקת.⁵¹ בנובמבר 1927 ביקרו חברי הוועדה בעיירה,

45 ראו מדעיה של הרב שלמה (פנחס בוטניצקי, מורה צדק) מֶרִיֶּמְפּוֹלֶ (Marijampolė), איד"ש, 10.10.1923, עמ' 4. ועיינו במכתבו באיד"ל, 26.10.1923, עמ' 4, שבו הכחיש כי חתם על מדעיה זו.

46 תלונה של הרב אנוחוביץ' נוכחה במכתב של אֶגוֹסְטִיִּנס וִייִטְקִייִס אל ראש מחוז שאקי מ-7.12.1927 (אמ"ז, 391/4/504-17).

47 גרשון וואלקאָוסקי, סדרמע און אַרױסשיקונג פֿאַר רבנים־מחלוקת אין שאקי, איד"ש, 26.2.1928, עמ' 2. על בואו לשאקי הודיע וייטקייטס לראש המחוז במברק מ-14.7.1927, וביקשו לזמן לפגישת בירור את הרבנים העסקנים (אמ"ז, 391/4/504-16).

48 מכתב ראש מחוז שאקי אל וייטקייטס מ-5.10.1927 (אמ"ז, 391/4/507), תעודות 108–110. כל אחד משלושת נציגי המצדדים ברב אנוחוביץ' וזה ב-125 קולות בממוצע, ואילו אלה של קהילת מצדדי הרב פרידמן – ב-115.

49 חזכיר-הוראה מ-19.7.1927, תרגום מיידיש: הציטוט מתוך וואלקאָוסקי (לעיל, הערה 47).

50 כך עולה ממכתב הרב פרידמן אל וייטקייטס מ-9.9.1927 (אמ"ז, 391/4/507-112).

51 וואלקאָוסקי (לעיל, הערה 47); מכתב אגודת הרבנים אל וייטקייטס מ-28.11.1927 (אמ"ז,

זמורות התקופה ונדדו מזרחה, ומשהתאפשר הדבר – שבו לשאקי.³⁹ כאשר עלתה על הפרק שאלת רבנותה מצאווה חברי הקהילה מתאים לשמש בתפקיד זה. מגנז היו כאלה שראו חיסרון בכהונה של תושב מקומי – אכן תופעה נדירה במזרח אירופה – ורצו ברוב מן החוץ. האומנם הייתה זו מחלוקת 'אידיאולוגית' בין התושבים על מהותו של תפקיד הרב בקהילה, או שמא נתערבו בעמדותיהם שיקולי השתייכות תרבותית-דתית או אף פוליטית-מעמדית?⁴⁰ אין בידי תשובה ברורה לשאלה זו.⁴¹ מכל מקום, חילוקי הדעות בעניין בחירתו של רב לעיירה גרמו להתלכחות מחלוקת חריפה בין התושבים ולבסוף אף למינוי שני רבנים בשאקי – שור ואנוחוביץ'.⁴²

נראה שהמשכורות ששילמו ועדי הקהילות באותה העת לרבני ליטא לא סיפקו את צורכיהם, ובשנת 1926 עזב הרב שור את משרתו והתמנה לשד"ר של ישיבת סְלֶבֶדְקָה בארצות הברית.⁴³ התפטרותו לא ציננה את המחלוקת בשאקי, וסיעת התושבים שרצתה ברוב מן החוץ התעקשה לחפש מחליף ובחרה לרבה במשה פרידמן (1874–1934).⁴⁴ מצב מעין זה, שבו מכהנים שני רבנים בעיירה, לא היה שכיח במדינת ליטא, ולכאורה

39 תושבי שאקי יועדו לגירוש, כמשתמע מרשימותיהם אצל Galina Baranova, *Jews Evicted from Suwalki Gubernia in the Summer of 1915*, Washington 1999. אין תאריכים לרשימת הלול, אך מהכתנן הקפדנית אפשר להסיק שהן חוברו לפני פקדת הגירוש החפוזה של יודי פלך קובנה מ-15.5.1915 (לוח גרגוריאני). על פיהן יועדה משפחת אנוחוביץ' למינסק (עמ' 2), אך בפועל היא נדה רק עד לסְבֶרְגֶּן (Смаргонь); על פי ספרה של אמי, גיטה קליבנסקי, מירכתי צפון [בשלבי עריכה]: תודות לה על שהרשתה לי להביא פרטים מספרה כעניין אירוע שאקי). כיבושה המוקדם של שאקי בידי הגרמנים אפשר שיבה מהירה של מקצת היהודים אליה (עדות בת העיירה, פנינה שור, מרס 2003, ירושלים).

40 על מחלוקת 'מעמדית' כוז בקהילת דוֹסֵיט (Dusetos), שבה רצה הפרולטרין ברב משלו, ראו תכתובת ענפה באמ"ז, 391/4/504. אין לתלות את חילוקי הדעות בשאקי ביריבות בין משפחות, שכן רבים מבני שאקי היו בקשרי חיתון. ואכן, מצאתי קשרי משפחה רחוקים אף בין שניים מנציגי הצדדים הניצים משנת 1927 (שמותיהם נזכרים להלן, במקור שבהערה 48). בשנת 1923 התגוררו בשאקי כאלף ושלוש מאות יהודים (דב לויץ [עורך], פנקס הקהילות: ליטא, ירושלים תשנ"ז, עמ' 699).

41 עיון בשלבה השני של המחלוקת, שיתואר להלן, עשוי ללמד שרוב תומכי הרב אנוחוביץ' לא היו מבאי בית המדרש הקבועים או אף מן המתפללים דרך קבע (על פי המקור, חסר האובייקטיביות מעצם טבעו, הנזכר להלן, הערה 50). אם נתונים אלו נכונים, יש לשער שהדבר נבע מאופי ה'מתמדי' של הרב אנוחוביץ' (על פי קליבנסקי [לעיל, הערה 39]), שאולי הביא לידי ריחוק מצידוד המתפללים והלומדים הקבועים. השלכת מאפיינים אלו לתקופת ראשית המחלוקת בשאקי עשויה לגלות תמונה של פיצול תרבותי-דתי בין הצדדים הניצים.

42 מחלוקת זו נזכרה במכתב משאקי של 'איינע פֿון אַלע' בתוך ידיעות פֿון ארץ ישראל און קֶרן היסוד, 30.1.1925 (צורף לאיד"ש מאותו היום); בכתבה 'ארום דער מחלוקת אין שאקי, איד"ש, מס' 64, 30.1.1925 (צורף לאיד"ש מאותו היום); ובתעודת הרב ישראל קֶרֶן (מיטרא 2003, ירושלים).

43 ראנד (לעיל, הערה 37), שם. על ישיבת סלובדקה ראו בהמשך.

44 'ארום דער מחלוקת אין שאקי' (לעיל, הערה 42). אין בידי פרטים ביזגרפיים על הרב פרידמן לבד מכך שהגיע לשאקי עם אשתו שרה מלכה (בת רבה של פֶּנְדֶּל [Pandélys] משה רבינוביץ). והם גידלו את בנה היחיד מנישואיה הקודמים (על פי עדות בן שאקי, צבי מרשק מתל-אביב, פברואר 2003; דף-עד של שרה שלומוביץ' ביד ושם).

זיהו את עומקם של חילוקי הדעות בין הצדדים והחליטו על מוצא יצירתי ואולי אף חריג – בחירת רב חדש ויחיד לשאקי ופיטורי שני הרבנים המכונים ממשורותיהם. הרב פרידמן יקבל פיצוי כספי ויעזוב את המקום ותושב העיירה הרב אנהוביץ ימונה בה לדיין. שני הצדדים התבקשו למנות נציגים לוועדת תושבים מקומית, וזו נדרשה לבחור רב חדש בתוך שלושה חודשים ממועד הקמתה.⁵²

פתרון זה היה עתיד לשים קץ לסכסוך, אבל לא כך אירע בפועל. תומכיו של הרב אנהוביץ התנגדו לבחירת רב חדש, ובפנייה דחופה לממונה וייטיקייטס שטחו את עמדתם כמו שגם הביעה בפני ועדת שלושת הרבנים:

אנו הרוב בעיר (כמו שעולה בבירור מתוצאות הבחירות לבתי המדרשות). הרב אנהוביץ הוא רבנו, וכתב רבנותו התחייבנו שהוא יהיה הרב שלנו לתמיד. אנו שומרים בקפדנות על הבטחה קדושה זו וכך נוסף ונגה גם להבא, ולעולם לא ניסוג מהבטחתנו... [גם אם] רב אחד יעזוב – לא יהיה אפשר להשכין שלום, שכן ממילא יישאר [בעיר] כמה מן האנשים המחרחרים ריב דרך קבע. בהתחשבנו בעובדה שהרב פרידמן מתגורר בשאקי – אף שאין זה חוקי – מקובל עלינו שהוא יישאר בה והרבנים יחיו בשלום ביניהם, ואף רבנו מסכים לכך.

לאחר דברי 'שלום' מפתיעים אלו, אשר באו מתוך חשש אמיתי לפיטורי רבם, הם הוסיפו והבהירו שלא יקבלו עליהם את החלטתה של ועדת הרבנים, וסיימו בשלוש בקשות, בזו הלשון:

1. לא לאלץ אותנו להפך את הבטחתנו לרב שבחרנו כולנו (כמו שמעיד 'כתב הרבנות').
2. להשאיר [בכוחנות] את הרב שלנו אנהוביץ, אשר אותו אנו מכבדים מאוד ומרצים ממנו,
3. לא לאשר את החלטת הרבנים, הרוצה להכריח את כולנו לבחור רב חדש.⁵³

ואולם הממונה לא שעה אל בקשתם-דרישתם והורה לראש מחוז שאקי למסור לשני הצדדים היריבים את פסיקת ועדת הרבנים ולחייבם לממש את סעיפיה כלשונם.⁵⁴ מששמעו על כך תומכיו הרב אנהוביץ, הם בחרו לעקוף החלטה זו בדרך מקורית ופרסמו מודעת אזהרה בעיתון לבל יגיעו לעיירה מועמדים לרבנות.⁵⁵ גם הפעם באה ההתערבות לא ממוסדות אגודת

391/4/507-103. לוועדה מינו הרבנים חיים יצחק סילמן מיינבה, נחום ברוך גינצבורג מקיברט

(Kybartai) ויעקב אריה גרשטיין מלז'י (Lazdijai).

52 החלטת הוועדה צורפה למכתב אגודת הרבנים אל וייטיקייטס מ-28.11.1927 (אמ"י, שם, תעודות 100-102).

53 מכתב מצדדי הרב אנהוביץ אל וייטיקייטס מ-22.11.1927 (שם, תעודות 105-106: תרגום מליטאית: גיטה קליבנסקי). לטענתם, שאין לה סימוכין במקורות אחרים. נקבעה החלטת הוועדה מראש בישיבת מרכז אגודת הרבנים, וביקור חברה בשאקי, אשר שימש כסות עיניים כלבד, נועד ליישם החלטה זו.

54 מכתבו מ-3.12.1927 (שם, תעודה 99).

55 'הזוהרה' איד"ש, 8.1.1928, עמ' 1. את התנגדותם נימקו בציון העובדה שיותר ממאתיים מתושבי העיירה חתמו על 'כתב הרבנות' של הרב אנהוביץ ואין לעורר מחלוקת.

הרבנים אלא מגורמים שלטוניים דווקא. ראש המחוז הוא שזיהה בהתנהגות תומכיו הרב אנהוביץ פגיעה בפסק של האגודה, וממילא בהוראה מפורשת של משרד הפנים. הוא ציווה על המשטרה לחקור את מפרסמי המודעה כדי שזו תטיל עליהם עונשי הרחקה ומאסר, ואף הפנה את תשומת לבו של הממונה החדש על ענייני דת, שעל פי החלטת הממשלה והעברה מחלקתו למשרד החינוך בראשית 1928, לקשיים בחיסול פרשת היריבות העירונית.⁵⁶ הממונה, הכומר וילדס מירנז (1880-1953), העמיק בפרטי השתלשלותה של מחלוקת שאקי והורה לאגודת הרבנים להגיע להחלטה סופית שתחייב את שני הצדדים.⁵⁷

האגודה אשררה את הקביעה של שליחיה והורתה לוועדה המקומית של נציגי הצדדים להדפיס מודעה בולטת בעיתון רבנות שאקי.⁵⁸ זו עשתה כמצווה עליה ופרסמה הזמנה רשמית לרבנים מבחין להגיש את מעמדותם לרבנות העיירה. ההיענות הייתה ערה ובתוך כשבוע פנו אליה ארבעה רבנים.⁵⁹ ואולם עד מהרה הם הצטערו על אשר אצו לענות למודעה, כמו שעולה ממאמר לא חתום שכתב אחד התושבים בעיתון:

טיפוסים מאוסים אחדים החשים בעת מחלוקת כ'זגים במים' ואינם יכולים לחיות בלא מריבות וריביות ניגשו אל המלאכה המלוכלכת. הם רוגמים את המעמדים בפשקווילים ומשכנעים אותם לא לבוא לשאקי, באימם במחלוקת חדשה. אבל 'גיבורים' אלו הם יחידים ואף אחד לא מזדהה עמם. כולם בדעה לבחור רב חדש שישפיע לטובה בסמכותו ובגאונותו.⁶⁰

דומה שהימנעות השלטונות מביצוע בפועל של הצושים אשר הטילו על מפרסמי מודעת האזהרה בעיתון היא שדרבנה אחדים מן התושבים להוסיף ולהתנגד לכל מעמד חדש.⁶¹ ואכן, כמה מן הרבנים שהגישו את מעמדותם נבחרו ולא הגיעו לשאקי כלל. יתרה מזו, המתח בעיירה גאה והביא לידי מהומות ואף לתגרות ידיים בין הצדדים היריבים. נואש משהו פנה ראש מחוז שאקי לממונה מירנז וביקשו לשכנע את אגודת הרבנים להפעיל את סמכותה, והוסיף: 'אני מצדי אעשה את כל המאמצים להביא את המחלוקת בין רבני שאקי לידי גמר'.⁶² ואולם הבטחותיו אלו של ראש המחוז לא מלאו משכרתה אגודת הרבנים לא להתערב עוד בפרשת המחלוקת. יד המתנגדים גברה ורב חדש לא הגיע לשאקי.

56 מכתב ראש מחוז שאקי אל וילדס מירנז מ-15.1.1928 (אמ"י, 391/4/507, תעודות 94-95). וראו: גרשון ואלקאזוסקי, 'נגילת שאקי', איד"ש, 6.3.1928, עמ' 3, שבשידור הפורמלי האשים יהודים ב'מסירה' של העניין לשלטונות. על העברתה של מחלוקת הממונה על ענייני דת ראו: שם, 27.1.1928, גיליון דם ו', עמ' 7.

57 ואלקאזוסקי (לעיל, הערה 47). 'אדם דער מחלוקת אין שאקי' (לעיל, הערה 42). מכתב מירנז אל אגודת הרבנים מ-26.1.1928 (אמ"י, שם, תעודה 98).

58 אף שהחלטה זו של אגודת הרבנים אינה בידי, אפשר ללמוד על תאריך כתיבתה – 30.1.1928 – וכן על תוכנה מתוך מכתב של ראש מחוז שאקי אל מירנז מ-22.3.1928 (אמ"י, שם, תעודה 92).

59 מכתב ראש מחוז שאקי, שם. הפרסום נדפס ב'מודעה', איד"ש, 16.3.1928, גיליון דם ו', עמ' 1.

60 'שאקי זוכט א רב', איד"ש, 5.6.1928, עמ' 8. מכתבי איום אנונימיים מצד תומכיו הרב אנהוביץ נוסרים גם במכתבו של ראש מחוז שאקי אל מירנז מ-10.5.1928 (אמ"י, 391/4/507-91).

61 סיבה זו נזכרת במכתבו של ראש מחוז שאקי, שם.

62 שם; תרגום מליטאית: גיטה קליבנסקי.

המחלוקת בעיירה נמשכה עוד זמן רב, עד לפטירתו של הרב פרידמן בשלהי 1934.⁶³ ללווייתו הגיעו רבנים מן הסביבה, והם שהחליטו לפתור את המריבה בו במקום. לשם כך נקראה אספה של תושבי שאקי, ואלה הסכימו לממש את החלטתה הישנה של אגודת הרבנים ולהביא רב חדש לעיירה. נראה שהפעם לא קמו לכך מתנגדים ולמשרה נבחר רב צעיר ובעל ניסיון ברבנות, יוסף גולדין (1899–1941); הרב אנהוביץ' נשאר לשמש ככהונת דיין מקומי.⁶⁴ המחלוקת המקומית הממושכת באה אפוא לקצה.

מתיאור השתלשלות האירועים מצטייר רושם ברור שהיחזמות לפתרון מחלוקת שאקי באו מחוגי השלטונות דווקא, והם אלו שדחקו ואילצו את אגודת הרבנים להפעיל את סמכותה ולהביא את המצב החרוג לידי סיום. מדוע היא לא ששה להעלות על שולחנה את סוגיית שאקי? האם ריחוקה של עיירה זו מתשומת לבו של הציבור היהודי בליטא הוא שהביא את אגודת הרבנים לידי הפסיביות הקיצונית שתוארה לעיל? דומה שמקרה המבחן השני יש בו כדי לסייע בפירוש התנהגותה התמוהה.

ב. מקרה סלבודקה

שלא כמקרה שאקי, האירוע שלפנינו התרחש סמוך ללב-לבה של מדינת ליטא ולמרכז הפעילות של הציבור היהודי בה – בסלבודקה (Vilijampolė, Slabada) שבפרוורי עיר הבירה קובנה.⁶⁵ פרשה זו לא צמחה מתוך התחום העירוני, והורתה ולידתה בישיבת 'כנסת ישראל' דווקא, אשר שכנה בסלבודקה ונחשבה לבחירת הישיבות בליטא באותה העת. למעמד זה היא הגיעה לאחר מסכת של תהפוכות שזכו בעת האחרונה להתייחסות מקיפה במחקר,⁶⁶ וכאן

אביא רק את פרטיון החשובים להארת הרקע של המקרה הנידון. כבר בעת הקמתה של הישיבה ב'בית המדרש הישן' בסלבודקה, בשנת 1882, טבע בה מייסדה, הרב נטע הירש פינקל (1849–1927), חותם מיוחד הואיל ושם דגש רב על לימודי מוסר.⁶⁷ במרוצת העשור הראשון לקיומה הוא מינה לה כמה ראשי ישיבה אך הם לא האריכו שבת במשרתם, ולמן 1893 שימש בתפקיד זה הרב משה מרדכי אפשטיין (1866–1934). בשנת

63 מדוע על פטירתו והדפסה באי"ש, 30.11.1934, עמ' 1.
64 על פי קליבנסקי (לעיל, הערה 39). עד לבחירתו ישב הרב יוסף גולדין על כס רבנותה של העיירה ויש (Veisiejai); בתפקידו זה הוא עדיין נזכר ברשימה [לא מעודכנת] של רבני ליטא מן הרבעון השלישי של שנת 1935, אמ"צ, 391/4/517-47; אמת"י, HM3/486.

65 בתקופת השלטון הצארי הייתה סלבודקה עיירה עצמאית, ורק מ-1919 סופחה לקובנה הסמוכה.
66 ראו: שאול שטמפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, מהדורה מורחבת ומתוקנת, ירושלים תשס"ה, עמ' 269–302; בן-ציון קליבנסקי, הישיבות הליטאיות במזרח אירופה בין שתי מלחמות העולם, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ט.

67 לימודי המוסר בישיבה נועדו לתיקון מידות תלמידה ובאו לידי ביטוי בעיקר יומי בספרי מוסר כמו מסילת ישרים וחובות הלבבות ובהאזנה לשיתות מוסר של הרב פינקל. אלה היו חידושים שלא נראו עד אז בתכנית הלימודים של הישיבות הליטאיות. ואכן, סלבודקה שימשה אב-טיפוס לישיבות מוסר שקמו בהשפעתה והמוסר תפס בהן מקום בתכנית הלימודים הסדורה.

1897 פרצה בין רבני ליטא 'מחלוקת המוסר', שעסקה בשאלת הנחיצות שבשילוב לימודי מוסר בישיבות,⁶⁸ וישיבת סלבודקה המוסרנית נשאבה, באופן טבעי כמעט, אל תוך עין הסערה, ועד מהרה אף התפצלה לשניים. החלק הגדול עמד במקומו ב'בית המדרש הישן',⁶⁹ ואילו כמה עשרות בחורים, ממסדי לימוד המוסר, נתקצבו ב'בית מדרש הקצבים' הסמוך במתכונת של ישיבה. בראשה של זו הוסיפו לעמוד הרבנים פינקל ואפשטיין, ומאז נתכנתה 'כנסת ישראל' על שם אבי תנועת המוסר, הרב ישראל ליפקין ('סלנטר'; 1810–1883). למן ראשית המאה העשרים בחר הרב פינקל לעבור אל מאחורי הקלעים ולשמש בה משגיח מוסרי בלבד,⁷⁰ והרב אפשטיין היה גם למנהלה בפועל וגם למייצגה כלפי חוץ. בשנת 1909 נוספה לשלל תפקידי רבנות סלבודקה – משנפטר רבה של העיירה, משה דנושכנסקי (1834–1909). הישיבה נתנתה ממעמד נכבד ברחבי העולם היהודי האורתודוקסי, ובוגריה השתלבו לא רק בהנהלותיהן של ישיבות ליטאיות רבות אלא גם בעמדות מנהיגות בארצות שמעבר לים. על התרחבותה יעיד מספר תלמידה, שבשנת 1914 עמד על כשלוש מאות ושלושים, והיא תפסה מקום מרכזי בקרב ישיבות ליטא.⁷¹

מעמדה זה נפגע עקב מוראות מלחמת העולם הראשונה, משנאלצה לשהות תקופה ארוכה וקשה ברוסיה ובאוקראינה, ורק בסתיו 1920 הצליחה לשוב לסלבודקה לאחר שש שנות היעדרות.⁷² לשמע חזרתה החלו בחורי ישיבה להתדפק מחדש על דלתותיה, וראשיה קיוו לחדש את מעמדה בקרב היהדות האורתודוקסית כבחירת הישיבות בליטא ובפולין.⁷³ ואולם לא כך התפתחו הדברים, ושני אירועי שרשרת שהתרחשו באמצע שנות העשרים שינו את מצבה מן הקצה אל הקצה.

הראשון שבהם והמכרי יותר היה החובה שהוטלה על תלמידי הישיבות להתגייס לצבא

68 על מחלוקת זו ראו בהרחבה: דב כ"ץ, פולמוס המוסר, ירושלים תשל"ב.

69 שם אודגנה מחדש ישיבת 'כנסת בית יצחק', על שם רבה של קובנה, יצחק אלחנן ספקטור, שנפטר כשנה לפני הפיצול.

70 על המשגיח המוסרי היה לדאוג למצבם הרוחני של התלמידים, אם בשיתות מוסר שבועיות פומביות ואם בטיפול פרטי בכל אחד ואחד מהם. קרבתו לחניכיו והשפעתו עליהם הציבו אותו פעמים רבות בעמדת הדמות הדומיננטית בישיבה.

71 למספר תלמידיה ראו תמונת-מחזור שלה משנת תרע"ד (דב ליפץ ועוד [עורכים], יהדות ליטא, א, תל-אביב תש"ך, עמ' 232 [ב]). מרכזיותה נבעה לא רק מממדיה המספריים אלא גם מכך שסיפקה – הן על פי בקשה הן ביחומה – משגיחים מוסריים לישיבות אחרות ואף חתנים לראשיה, ואלה תפסו במהרה בישיבותיהם תפקידי ניהול והוראה.

72 לתאריך שובה ראו, למשל: ישראל זיסל דווארץ, 'ישיבת הישיבה הסלבודקאית', הדרך (וינה), תשרי-שבט תרפ"א, עמ' 132–133.

73 בתחילת קיץ 1921 הגיעה מצבת תלמידיה ל-250, וכשנה לאחר מכן לכ-300 (מכתב משה מרדכי עפשטיין אל צבי פסח פראנק מ"ז באייר תרפ"א, הצבי ישראל, בעריכת שבתי דב דונגל, ירושלים תשל"א, עמ' רפא; משה מרדכי עפשטיין, 'מאמר על דבר סלל בית ישראל בסלבודקה' [ד' בתמוז תרפ"ב], בית ישראל, בעריכת יצחק אייזיק שער, קובנה תרפ"ב, עמ' ה-ו) – הגדולה ביותר באותה העת לעומת יתר חברותיה בליטא ובפולין, ששימרו את מלכתן הישיבה הליטאית הדיכטית הלימודיים והכלליים.

הליטאי.⁷⁴ בעיצומה של שנת הלימודים, בראשית 1924, פרסמה ועדת הגיוס צו אשר שלל את זכותם לדחיית שירות, ואלה מהם שהיו בגיל המתאים נדרשו להתייצב בלשכתה. על אף ההפתעה הגדולה שבצעד זה הוא לא בא אל תוך חלל ריק. כנזכר לעיל, כבר בראשית שנות העשרים החלה לנשוב רוח עוינת מצד השלטונות הליטאיים כלפי היהודים, והיא התבטאה בהצטרף צעדיהם בכמה תחומי חיים, וגם הישיבות לא יצאו מכלל זה. בנאומו בסיים בשלהי שנת 1923 יצא שר האוצר ויטאוטס פטרוליס (1890–1941) בהאשמה קשה בדבר התחמקות הסוחרים היהודים מתשלום מסים. התורה החזיק אחריו הכומר אנטנס שמולקשטיס (1886–1951), מראשי סיעת הרוב הנוצרית-הדמוקרטית בסיים, ותקף את הישיבות בחריפות יוצאת דופן. בעקבות נאומו נדפסו בעיתונות הליטאית הערות פוגעות ברוח דבריו, שהציגו את תלמידי הישיבות כמי שחיפשו בהן מקלט כדי להימנע מן החובות האזרחיות. דומה שאווירה זו הכשירה את הקרקע לפרסום צו הגיוס החדש.⁷⁵

הצעד המפתיע עורר תרעומת קשה בקרב האורתודוקסיה המקומית, ובלחצה הועלה הנושא לדיון בממשלה הליטאית. זו טענה כי חסרונה של תכנית לימודים מוסדרת למקצועות כלליים בישיבות הוא שמנע את האפשרות לסווג לפי סוגי מוסדות החינוך הזכאים לפטורים למיניהם והביא לידי ביטולה של דחיית הגיוס. הממשלה הוסיפה וקבעה חד משמעית כי בלי הגשתה לאישור של תכנית לימודים מעין זו לא יהיה אפשר להכיר עוד בזכאותן הישנה.⁷⁶ ישיבות ליטא הועמדו אפוא בפני ברירה קשה, ומחיר דחייתה של ההדישה הממשלתית היה ברור לכול. בצעד יוצא דופן בחרה הנהלת 'כנסת ישראל' בפתרון של העלאת תלמידיה המבוגרים לארץ ישראל והושבתם בשלוחה שתכננה להקים למענם בעיר חברון.⁷⁷

בראשות השלוחה החברונית הועמד חתנו של הרב אפשטיין, האברך יחזקאל סרנא (1890–1969).⁷⁸ במרוצת חורף 1924–1925 הגיעו אליה מליטא קבוצות בחורים, ואלה הלכו ומילאו את מכסת מאה רישיונות העלייה שהקציבו שלטונות המנדט.⁷⁹ בקיץ 1925 חתם את המעבר הרב פינקל, מייסדה ומשגיחה של ישיבת סלבודקה, שהתיישב אף הוא בחברון.⁸⁰ אמנם יציאת שמנה וסלחה של הישיבה ניכרה היטב הן בהצטמקות ממדיה הן בערעור מעמדה בקרב

74 בפרשה זו ובתוצאותיה עוסק מחקרו של שלמה טיקוצ'נסקי, ישיבות המסר מליטא לארץ ישראל: ישיבת סלבודקה, עלייתה והתבססותה בארץ ישראל המנדטורית, שעדיין לא התפרסם. בינתיים ראו: קליבנסקי (לעיל, הערה 66), עמ' 163–168, ושם גם הפניות למקורות.

75 'מיר פאָדערן רעכטן', איד'ל, 15.2.1924, עמ' 2. ציטוטים מהנאומים בישיבת הסיים הובאו באדי"ש, 23.12.1923, עמ' 5.

76 'בילדונג' מיניסטער וועגן ישיבות', איד'ש, 1.2.1924, עמ' 2.

77 משה מרדכי עפשטיין, ספר לבוש מרדכי, ב, ירושלים תרפ"ט, עמ' 5.

78 עשרה תלמידים ראשונים הגיעו אל השלוחה לקראת 'הימים הנוראים' של שנת תרפ"ה (1924) (דב כ"ז, תולדות, ירושלים תשמ"א [מאסף שלמה אפשטיין], עמ' 6).

79 אורחיהם הגיע, בראש חבורת תלמידים, הרב משה פינקל (1883–1925), חתנו השני של הרב אפשטיין. על רגעי יציאתו מישיבת סלבודקה ראו: מ' בך שרגא, 'הסבא (שרטוט) וזכרונות למלאת שנה לפטירתו', הנאמן, ג (שבט תרפ"ח), עמ' 7. ידיעה על בואו לחברון נדפסה בהד העם, ב, לו (ב' בתמוז תרפ"ה), עמ' 6.

הישיבות הליטאיות, אך ביטול צו הגיוס בשנת 1925 והמשך הגידול הצפוי במספר תלמידיה היו עשויים להשיב לה בתוך שנים מעטות את כבודה כמקדם.

ואולם התפתחות שנייה, שאירעה בצמידות ובזיקה להתרחשויות שתוארו לעיל, שוב החזירה את הגלגל לאחור ודרדרה את מעמדה של הישיבה לזמן רב. הצורך בחילופי גברי בהנהגתה, בעקבות מעבר רבים מראשיה לחברון, העלה על הפרק את שאלת ההורשה של המשרות המתפנות והצית בה מחלוקת גדולה שנסבה על היבטים אישיים ועקרוניים כאחד.

1. המחלוקת על רבנות הפרדור

המעורר העיקרי למחלוקת זו היה האברך יוסף זוסמנוביץ' (1894–1941) 'הירושלמי', חתנו של הרב אפשטיין. לאחר שהאחרון שילב את חתניו הבכירים בהנהלת השלוחה החברונית,⁸¹ דומה שהתגבשה אצלו ההכרה שחתן צעיר זה הוא המועמד המתאים לרשת אותו בבוא היום בישיבת סלבודקה וברבנות הפרדור. ואולם לא הכול בהנהלת הישיבה היו תמימי דעים עמו, ובוודאי לא הרב יצחק אייזיק שר (1879–1953), ר"מ (ריש-מתיבתא) בישיבה זה שנים רבות וחתנו של הרב פינקל, שראה את עצמו יורש טבעי של חותנו הגדול, מייסד הישיבה.⁸² מי היה אותו יוסף זוסמנוביץ'? כיליד ירושלים הוא למד בישיבת 'עץ חיים' המקומית ועד מורה התבלט בה בכישוריו. בשנת 1914 נדד לליטא, שיישבותיה נודעו ברמתן הלימודית הגבוהה.⁸³ הוא בחר להשתלב בקיבוץ לומדים בפוניבז',⁸⁴ שבראשו עמד הרב יצחק יעקב רבינוביץ' (1854–1919), רב העיר, אשר נודע בעולם הישיבות של אותה העת כאחד מבחירי המחדשים התלמידים. במאי 1915 הוכרז זוסמנוביץ' לנודד ממקומו עקב גירוש היהודים מפלך קובנה, ולאחר תלאות נקלט בישיבת טלו שבשלטון הכיבוש הגרמני.⁸⁵ בישיבה זו הוסיף ללמוד גם בתקופת ליטא העצמאית, אך נסיבות משפחתיות אילצוהו לשוב לארץ ישראל בשנת 1921. הוא נסע לעיר קובנה לסדר את מסמכי יציאתו, וכדי לא לבטל את זמנו לריק, נכנס לישיבת 'כנסת ישראל'. באותה תקופה ראשונית של השתקעותה בסלבודקה, צבאו כאמור בחורים

81 דהיינו, את הרבנים יחזקאל סרנא ומשה פינקל.

82 כוזננו בישיבה החלה בשנת 1908 (דן וחשבוני של הישיבה אל משרד החינוך הליטאי מ-1938.4.4 [אמ"ז, 391/4/518-76; תצלום באמ"ז 41-76]). וראו גם: אדון סורסקי, מרביצי תורה ומסר, ב, [תל-אביב] תשל"ז, עמ' רנב-רנו.

83 הלל וייזמן, 'הרב ר' יוסף זוסמנוביץ' – סלבודקה, אלה אזכרה: אוסף תולדות קדושי ת"ש-תש"ה, ד, בעריכת יצחק לוי, נד-זירק תשכ"א, עמ' 28–30, ציין את ייחוסו כבנו של אשר דב זוסמן (ד"ר ליאון) המינסקאי ונכדו של יצחק הלוי סג"ל הליטאי, שגידל כבנו את יוסף היתום מאמו.

84 שמאל ביאלובלוצקי, 'מרכזי התורה בליטא, ליפץ (לעיל, הערה 71), עמ' 205; יוסף זוסמאן, קנטרס חיבת הקדוש (כ"י: תצלומי באוסף שלמה אפשטיין). וטעה וייזמן, שם, עמ' 30, בכתבו שזוסמנוביץ' הגיע לישיבת סלבודקה.

85 תחילה הצטרף לרוב וליתר התלמידים, שנודדו לעיירה לוצין (Люцин) שבפלך ויטבסק, אך בשלהי אותה שנה שוב נאלצו לעזוב את מקומם. זוסמנוביץ' החליט לעבור לריגה ומשם לטלו (יעקב מארק, גדולים פון אונזער צייט, נד-זירק תרפ"ו, עמ' 133; ביאלובלוצקי, שם; זוסמאן, שם; די וועלט בארימטע טעלעגרף ישיבה אין ליטע, [חמ"ד] תרפ"ט, עמ' 11).

ים על דלתותיה ופנים חדשות היו בה לחזון נפרץ. לא היה זה אפוא אירוע חריג כשלאולם לימודים נכנס בחור זר כבן עשרים ושבע והתיישב לעיין בסוגיה תלמודית. ובכל זאת צדה אותו את עינו של ראש הישיבה. לאחר שיחה קצרה עמד הרב אפשטיין על כישורונותיו מיוחדים וניסה לשכנעו לוותר על תכנית הנסיעה לארץ ישראל. וזסמנוביץ' נעתר להצטרפותו שאר ללמוד בסלבודקה.⁸⁶ התרשמותו של הרב אפשטיין מן התלמיד החדש הלכה וגברה וכבר אותה השנה בחר בו לחתן לבתו.⁸⁷ נראה ש'הירושלמי' הוסיף ללמוד כמה שנים בלא כל שינוי ורגש במעמדו,⁸⁸ אך המאורעות שהתרגשו על הישיבה עקב צו הגיוס והמעבר לחברון גרמו ו לצאת מאלמוניותו. הרב אפשטיין, שנע בין התרמות בארצות הברית ובין שהייה בשלוחה וחברונית,⁸⁹ דאג לבסס את המעמד של חתנו ברבנות סלבודקה ובישיבה – שתי משרות שהיו דרכות זו בזו שנים רבות. ואכן, מראשית 1925 מילא 'הירושלמי' באופן לא רשמי את מקום חתנו בענייני הרבנות,⁹⁰ ונראה שבד בבד אף החל להרצות שיעורים בישיבה.⁹¹

כדומה לרבו המובהק, הרב יצחק יעקב רבינוביץ', ראה 'הירושלמי' בלימוד התלמוד את הדרך העיקרית והבלבדית, וכבר בראשית דרכו בישיבה גילה יחס לא אוהד לדגש שהושם זה על לימודי המוסר,⁹² ואף זלזול מסוים כלפי מוביליהם, הרבנים יצחק אייזיק שר ואברהם ירדןסקי (1882/4–1944) – המשגיח המוסרי לעתיד.⁹³ דומה שכבר באותם ימים ראשונים בבט זרע של מתיחות סמויה בין הצדדים הללו. זו נתגברה משיצא הרב נטע הירש פינקל לחברון בקיץ 1925 ובחלל הישיבה החלה להדהד שאלת מינויו של העתיד לעמוד בראשה. על המחלוקת ה'צבעונית' שהתגלעה בה כתבתי בפרוטרוט במקום אחר,⁹⁴ וכאן נדלג לסופה: בשלהי 1927 עזב הרב אפשטיין את ליטא ויצא לחברון, ובתג הפסח של שנת 1928, לאחר

86 עדות 'איש קובנה' (מאוגוסט 2003, ירושלים), שציין כי המניע לנסיעתו של זסמנוביץ' היה קריאת משפחתו שישבו לירושלים עקב מחלת סבו.

87 ראו ברכה לרגל נישואין אלו: שערי ציון (ירושלים), ב, א–ב (תשרי–חשוון תרפ"ב), בכריכה הקדמית. 88 למשל, באסופת מכתבים של תלמיד הישיבה בנימין כץ אל עמיתו ניסן וקסמן משנת 1923 אין כל הוכחה של האברך זסמנוביץ', ומנגד צוינה פעלתנות גיוס, הרב משה פינקל (בית הספרים הלאומי בירושלים, המחלקה לכ"י, אוסף ניסן וקסמן, תיק 111).

89 הוא שב לסלבודקה מארצות הברית כ"ב 1.12.1924, ויצא לחברון כ"ב 15.2.1925 (איד"ל, 8.12.1924, עמ' 2; 22.2.1925, עמ' 4).

90 'מינויו' צוין בעלוני הצדדים הניצים מתקופת הבחירות של שלהי 1930, שתחזר להלן, ולפיכך אין עלי עוררין, אף שמטבעם של עלונים כאלה שהם לוקים באידיזמים (מקורם בארכיון י"וא, RG2/1393). וראו גם: זיידמן (לעיל, הערה 83), עמ' 32.

91 ראו: Rivkah Blau, *Learn Torah, Love Torah, Live Torah*, Hoboken 2001, p. 23. היא ציינה כי אביה, התלמיד פנחס טייך, השתתף בשיעורים אלו: על פי זימנו (מאוסף רבקה בלאו), נראה שהיה זה למן חורף 1925/6, שבו הגיע מן המכונה לישיבת 'בנסת ישראל'.

92 רמזים לכך ראו אצל זיידמן (לעיל, הערה 83), עמ' 31, 33. על יחסו של הרב רבינוביץ' למוסר ראו: מארק (לעיל, הערה 85), עמ' 130.

93 מפי 'איש קובנה' (לעיל, הערה 86). ייתכן שהתנהגותו זו נבעה מן המתיחות שהשתררה בינו ובין מנהלי הישיבה ולא מיחסו הבסיסי לשית המוסר ולנושאי דגלה חזקה. הרב גרודזנסקי היה חבר הנהלת הישיבה למן שנת 1903 (דין וחשבון [לעיל, הערה 82]).

94 ראו: קליבנסקי (לעיל, הערה 66), עמ' 309–313.

לבטים קשים, החליט להתפטר משתי משרותיו בסלבודקה.⁹⁵ לא זו אף זו, בכפיפה אחת הוא גם ויתר על זכותו של חתנו 'הירושלמי' למשרת ר"מ בישיבה.⁹⁶ ואולם ויתור זה שכרו היה צפון בצדו, משהתכוון הרב אפשטיין לשמור לחתנו למצער את המעוז האחרון – רבנות סלבודקה. לשם כך הוא פנה במכתב אל תושבי הפרוור והבהיר להם את דעתו בשאלת איש התפקיד.⁹⁷ ציפיתו הברורה הייתה שחתנו הוא אשר יירש משרה זו, ובכך יוסיף להיות מקושר ישירות או בעקיפין לישיבה.

עם קבלת מכתב ההתפטרות של הרב אפשטיין מינתה הנהלת הישיבה באופן רשמי את הרב יצחק אייזיק שר לראשות 'בנסת ישראל', ומאז הייתה המשרה בידיו בלא עוררין.⁹⁸ לא היה אפוא עוד מקום להמשך המחלוקת.⁹⁹ ואולם לא כך התגלגלו הדברים, וכמו מאלה נסבה לה המחלוקת ועברה למישור העירוני.¹⁰⁰ אכן, זה עשרים שנה נכרכה משרת רבנות סלבודקה עם ראשות הישיבה חוהתה עמה, ונראה שאיש לא היה מופתע אם המחזיק ברבנות הפרוור סופו שיחא תובע לעצמו גם את המשרה האחות. הנהלת הישיבה חששה מאפשרות זו ולא יכלה להרשות ש'הירושלמי' יזכה ברבנות סלבודקה. את עמדתה האמביוולנטית ביחס לתפקיד הביע משגיחה המוסרי, הרב אברהם גרודזנסקי:

אנו סוברים שהרב של סלבודקה, אשר צריך לעמוד בראש ישיבתנו, צריך להיות אחד מגדולי בעלי הסמכויות התורניות בעולם, שכל הלמדנים והגדולים המקומיים יוכלו להחשיבו למנהיג רוחני... איננו דורשים שמישהו מהישיבה ימלא את התפקיד – זאת הודענו באופן קטגורי. הישיבה אינה יכולה להרשות לעצמה להוציא את כוחותיה לעבודה שמחייבת [רבנות] עיר. אבל אנו דורשים שהרב יהיה כזה שהעולם יתחשב בו.¹⁰¹

מסיום דבריו עולה, שדרישת חברי הנהלה לראות על כס סלבודקה רב מפורסם נועדה למשוך תרומות לישיבה, שהייתה שקועה באותם ימים בחובות כבדים.¹⁰² ואולם מעבר להענקת התואר נשיא-כבוד של הישיבה לרב הזה, הם לא ציפו וגם לא רצו לתת לו דריסת רגל פעילה בה.¹⁰³ הנהלה לא הסתפקה בדיבורים ערטילאיים והציגה שמות של רבנים ידועים

95 עפשטיין (לעיל, הערה 77), עמ' 6. הוא הגיע לארץ ישראל כ"ב 29.12.1927 (שערי ציון, ת, ג–ה [כסלו–שבט תרפ"ח], עמ' ד [2]).

96 מכתב תלמיד הישיבה שמעון שלמה פנצטר אל דב כ"ץ, כ' בתמוז תרפ"ח (אוסף שלמה אפשטיין). 97 שם.

98 שם: גרשון וואלקאנסקי, 'אין סלאבאדקע ישיבה', איד"ש, 1.5.1928, עמ' 7; אפרים אשורי, 'ישיבת "בנסת ישראל" בסלבודקה', מסודות תורה באירופה בבנינים ובחורבנם, בעריכת שמואל קלמן מירסקי, ניו יורק תשט"ז, עמ' 160.

99 ראו: אברהם תורי, גישו יום יום: יזמן מסמכים מגישו קובנה, ירושלים–תל אביב תשמ"ח, עמ' 304. 100 מכתב פנצטר (לעיל, הערה 96): בלאו (לעיל, הערה 91), שם: עדות הרב עזריאל קימר (יולי 2003, ירושלים).

101 וואלקאנסקי (לעיל, הערה 98: תרגום מיידיש).

102 על מצבה הכלכלי ראו להלן, הערה 121.

103 דברים מפורשים על כך יש במכתב פנצטר (לעיל, הערה 96). שציטט מדברי נציג הישיבה איסר וייסבוך, וכן במאמר 'אין סלאבאדקע טומלט זיך', איד"ש, 7.5.1928, עמ' 7.

שלדעתה תאמו את 'דרישות התפקיד' – יוסף רוזין (ד'רצ'ובר; 1858–1936), רבה המפורסם של העדה החסידי בדווינסק (Daugavpils), ואהרן בקשט (1869–1941), רבה של לומז'ה (Łomża), שעולם הישיבות החשיבו לאחד מגדולי תנועת המוסר.¹⁰⁴

האירועים התרחשו במהירות רבה ביותר. משנתגלעו חילוקי הדעות בשאלת איש כס רבנות בין תומכי 'הירושלמי' ובין מתנגדיו, התכנסה בסוף אפריל 1928 אספת תושבים 'בית המדרש החדש' בסלבודקה. הם החליטו להקים ועדה בת מאה איש שתציע מועמד אתאים לרבנות הפרוור.¹⁰⁵ לאחר בחירת חברי הוועדה, הגישה לה הישיבה רשימה מסודרת של שמות המועמדים, ומלבד שני הרבנים הנזכרים, שהיו בראש הרשימה, היא עוטר בה עוד שמות של רבנים מפורסמים, ממחוזות הספר המזרחיים של פולין, מליטא ומארץ ישראל.¹⁰⁶

גם הרב אפשטיין לא שקט על שמריו ושלח לוועדה מכתבי בקשה לתמיכה במעמדות חתנו. ברם, במפגשיה התכופים לא הצליחה הוועדה לבחור מועמד מוסכם על רוב חבריה.¹⁰⁷ הנהלת הישיבה החליטה אפוא לקבוע עובדה ולהכתיר על דעת עצמה רב לסלבודקה. הפור נפל על ולמן אוסובסקי (1883–1941), יליד פינסק וחניך ישיבת מיר, שכבר הספיק לשמש רב בקופניס (Kupiansk) שבפלך חרקוב בעת גלותו במלחמת העולם הראשונה, ובשובו לליטא הצטרף לכולל הצמוד לישיבה. משנחשב לאחד מבחירי התלמידים של הכולל, נמצא ראוי לתפקיד הפנוי בסלבודקה וחברי הנהלת הישיבה ובני הכולל חתמו על 'כתב רבנותו'.¹⁰⁸ הצד שכנגד הופתע, אך במרהה התגבר על הססנותו ומינה את 'הירושלמי' לאותו התפקיד. מכאן קצרה הדרך להתלקחות גדולה בתוך הקהילה.

מחלוקת זו, שהייתה תוקפנית מאוד ולוותה בהשמצות, הביאה לידי פילוג עמוק ואכזרי בין תושבי הפרוור.¹⁰⁹ היא אף גלשה אל מחוץ לגבולותיה: היו מעורבים בה תושבים מקובנה השכנה, והיא זכתה להתעניינותה של העיתונות היהודית בליטא. גם רבנים מקומיים הביעו

104 וואלקאזסקי (לעיל, הערה 98); מכתב פנצטר, שם. מלבד הצגת שמותיהם, נראה שהנהלת הישיבה אכן פנתה בהצעתה לאישים אלו: ראו: בלאו (לעיל, הערה 91), עמ' 48–49; אהרן יוסף באקשט, ספר לב אהרן, ירושלים-בני ברק תשמ"ב, עמ' יח.

105 איד"ש, 3.5.1928, עמ' 7; מכתב פנצטר, שם. חברי הוועדה היו אמורים להיבחר בתוך שבוע בידי קהילות בתי המדרש הסלבודקאים, שלמן זני 1927 ניהלו את העניינים היהודיים הפנימיים. רעיון הוועדה ואופן הקמתה תואמים לתקנות העתידית: 'סדר בחירת רב בעיר, כ"ח בתשרי תרצ"א, איציקאווין (לעיל, הערה 17), עמ' 28–29.

106 איד"ש, 30.5.1928, עמ' 7; מכתב פנצטר, שם. הם ציינו את שמות הרבנים: מפולין – שמעון שקופ מגרודנה, יצחק זאב סולובייצ'יק מבריסק, יהודה ליב פיין מסלונים, חנוך אייגס ומנחם קרקיבסקי מחילנה; מליטא – ליב רובין מוילקמיר וחליג ראובן פנגיס מקלוריה; מארץ ישראל – איסר ולמן מלצר מירושלים.

107 מכתב פנצטר, שם.

108 עלון בחירות 1930 של צד הרב אוסובסקי, 'צו אלע סלאבאדקער אידן' (ארכיון ייזא, RG2/1393–63827). נשיא הכולל היה באותה העת רבה של קובנה, ויש אפוא להניח שהוא לא התנגד למינוי זה. על ייחודו של הרב אוסובסקי ראו: דוד ויינבערגער, 'אקדמות מליך, כל כתבי בית ישראל, בעריכתו, [חמ"ד] תשמ"ד. חיידושי התורניים והדפסו בשני הפרסומים הראשונים של הכולל (יצחק אייזיק שר, כתבי בית ישראל, א-ב, ברלין-קידן תרפ"ג-תרפ"ה).

109 עדות 'איש קובנה' (לעיל, הערה 86), שאביו, תושב העיר קובנה, היה מתומכי 'הירושלמי'.

את דעתם ורובם היו נגד 'הירושלמי'.¹¹⁰ אף הנהלת הישיבה לא ירבה בחיבוק ידיים, והיא נקטה יד קשה כלפי אלה מתלמידיה שהיו מתומכיו המוצהרים.¹¹¹

מרכז אגודת הרבנים התכנס כנראה בראשית 1929 וניסה לשים קץ למחלוקת סלבודקה. הוא בחר בבית דין פוסק בן שבעה רבנים, שכלל שלושה חברים מכל צד ובראשם רבה של טלז וראש ישיבתו, יוסף ליב בלוך. זמן קצר לאחר מכן נועדו כמה מראשי הרבנים להתייעצות כדי לבחון את החוק הממשלתי הנזכר, אשר שאף להרחיב מאוד את סמכויות רבני ליטא. אגב דיון חשוב זה הועלתה על שולחנם גם מחלוקת סלבודקה, והם החליטו לבחון אותה לעומקה ולעקוב מקרוב אחר פסיקותיו של בית הדין הנבחר.¹¹² דומה שהיו אלה שני דיונים יסודיים ראשונים של נציגויות אגודת הרבנים בסוגיה בעייתית זו.¹¹³ ואכן, הירחון הטלזאי האורתודוקסי 'הנאמן' תמה על חוסר מעורבותה הבולט של האגודה בפרשת המחלוקת ופנה אליה בקריאה:

יתוררו נא הרבנים והגדולים, היודעים ומרגישים את גדל החרבן וההרסה שמלחמות אחים זו מביאה ליהדות הנאמנה בליטא, ובכח סמכות התורה וקנאתם לשם שמים המתחלל וכבוד התורה המושפל יאחזו באמצעים נמרצים לכבות את אש התבערה הזאת ולהשכין שלום במחננו – זוהי דרישת כל נאמני התורה בליטא ובכל העולם קלו, אשר עיניהם צופיות לראות את אדירי התורה בהדרם ואזניהם קשובות לשמע מפיהם את דברי ה'... רבני ליטא! עושו, חושו להציל שארית הפלטה וקדשו שם שמיים!¹¹⁴

בית הדין החדש התקשה במשימתו לנוכח המחלוקת רוויית הרגשות, שהתדרדרה לא אחת אף לידי תגרות בין אנשי הקהילה, כגון זו שאירעה בסלבודקה המפולגת ב'שבת תשובה' שבין כסא לעשור של שנת תר"ץ (1929):

110 מתומכיו היחידים היו הרבנים חיים יצחק סילמן מייבנה – מראשי אגודת הרבנים (עדות הרב משה פרטמן [ינואר 2003, בני ברק]), משה יונה כ"ץ מסרדיניק (Seredzius); מכתב יוסף זוסמנוביץ' אליו מ"ז בכסלו תרפ"ט [אוסף רבקה בלאו]), וכנראה, גם נחום ברוך גינצבורג מקיברט (גרשון וואלקאזסקי, 'פראגע וועגן סלאבאדקער רבנות אף רבנים באראטונג', איד"ש, 8.2.1929, גיליון ערב שבת, עמ' 2).

111 רמז לדריפת תלמידים מתומכיו יש בעלון בחירות 1930 של מצדדיו: 'דער גנב מיט די גנבה אין האנט, אלארמירט כאפט דעם גנב...' (ארכיון ייזא, RG2/1393–63833); וכן במכתב פנצטר (לעיל, הערה 96).

112 וואלקאזסקי (לעיל, הערה 110). ושגה שערי ציון, ט, ה-ו (שבת-אדר ב' תרפ"ט), עמ' טו, כשייחס את הקמת בית הדין להתייעצות זו של הרבנים.

113 הסוגיה עלתה, כנראה, גם על שולחנם של התכנסויות רבנים קודמות: כאחת מהן אף נקרא 'הירושלמי' להראות את סתו בתורה, ובאותו מעמד הוכיח את כישוריו בצורה משכנעת (עדות הרב משה פרטמן מפי דוד הרב חיים יצחק סילמן [לעיל, הערה 110]). ואולי לכך רומזים הדברים במכתב פנצטר (לעיל, הערה 96): 'תפצו מתנגדיו להכשילו בהלכה, ונכשלו הם'. ואולם דומה שמלבד בחינת יכולתו העיונית לא נעקט אז כל צעד מעשי לפתרון המחלוקת.

114 'עד מתי תאכל חרבי', הנאמן, טו (ניסן תרפ"ט), עמ' 3; ההדגשה במקור.

שני הרבנים (=אוסובסקי וזוסמנוביץ') מתפללים ב'בית המדרש החדש', שנחשב ל'ישראל', ולפי הסכם אין הם נושאים בו דרשות בשבת הגדול ובשבת תשובה...¹¹⁵ אבל בערב שבת תשובה [האחרון] נתלו בבתי המדרשות מודעות שהרב זוסמנוביץ' ידרוש ב'בית המדרש החדש'... בתפילת השבת... כבר לא קראו בתורה [ו] בבית המדרש פרצה תגרה. הנוכחים התפורו והגבאים נעלו את בית המדרש. בערך בשעה ארבע אחר הצהריים הגיעו תומכיו של הרב זוסמנוביץ', שכרו את המנעולים של שתי הדלתות וניתצו גם חלקן. הם הביאו את הרב זוסמנוביץ' והוא החל לשאת דרשה. הדבר עורר כעס ותגרה... שוטר הגיע לבית המדרש ובנוכחותו סיים הרב זוסמנוביץ' את דרשתו.¹¹⁶

בין אם הצדדים לא אפשרו את עבודת בית הדין ובין אם עבודתו הופסקה עקב פטירת העומד בראשו בשלהי 1929, ברי שלא חלה כל התקדמות בעניין המחלוקת.¹¹⁷ אגודת הרבנים נדרשה אפוא לפתרון חלופי אך דומה שהיא כלל לא מיהרה למצוא. והנה, המחלוקת לענייני דת במשרד החינוך היא שהחליטה להתערב בפרשה, והפעילה לחץ על האגודה להביא לידי סיומה המיידי של המחלוקת.¹¹⁸ באין בררה, התכנסה המועצה החדשה של אגודת הרבנים לדיון מיוחד ביוני 1930. היא עדיין ניסתה להציע לשני הרבנים בוררות מוסכמת, אך משהתברר לה שאין סיכוי סביר שהדבר יביא לתוצאות חיוביות, החליטה על צעד יוצא דופן – העברת ההכרעה אל תושבי סלבודקה ועריכת הצבעה דמוקרטית וחשאית לכהונת רבם.¹¹⁹ למימוש ההחלטה הוקם בית דין מפקח בן שלושה חברים והוטל עליו להסדיר את נוהלי הבחירות ואת תאריכין. זה נרתם למשימתו, גיבש כללים מחייבים וקבע את המועד לימים 28–29 בדצמבר 1930. אגודת הרבנים יכלה אפוא להכריז על בחירות רשמיות בין הרב יוסף זוסמנוביץ' לרב זלמן אוסובסקי.¹²⁰

קיום הבחירות היה אמור לציין את סיומו של מקרה המבחן השני ולאפשר השוואה בין המחלוקת בשאקי לזו שבסלבודקה, שאכן היו להן קווי דמיון מובהקים. בשתייהן נמצאו מאפיינים זהים של פילוג בקהילה ומינוי רב מטעמו של כל אחד מן הצדדים, פסיביות או פעילות מינורית של אגודת הרבנים בניסיון למצוא פתרון לחילוקי הדעות, והתעוררותה

115 רב קהילה חויב ב'שתי דרשות במרוצת השנה – ב'שבת הגדול' לפני חג הפסח וב'שבת תשובה' לפני יום כיפור.

116 אי"ש, 13.10.1929, עמ' 7 (תרגום מיידיש: ההדגשה במקור). תגרות נזכרו גם בעלון תומכי הרב אוסובסקי, 'זועמען גייט איר, סלאבאדקער בירגער וויילן פֿאַר אַ רב' (ארכיון ייזא, RG2/1393–63832).

117 גורל בית דין זה נזכר בעלון תומכי הרב זוסמנוביץ' (לעיל, הערה 111). ישיבתו הראשונה ככל הנראה מצוינת אצל וואַלקאָאָוסקי (לעיל, הערה 110), ואם אמנם זמנו לו עוד התכנסויות – הן היו בטרם נפטר הי"ד ב' 10.11.1929.

118 אי"ש, 30.5.1930, עמ' 7.

119 [גרשון וואַלקאָאָוסקי], 'באַשלוס וועגן סלאבאדקער רבנות', שם, 13.6.1930, עמ' 13. והשוו לתקנות 'סדר בחירת רב בעיר' (לעיל, הערה 105), שם, שנחתמו כמה חודשים לאחר מכן וקבעו גם הן בחירה דמוקרטית לרב, אך דרשו שתהיה גלויה.

120 'הודעה' של אגודת הרבנים (ארכיון ייזא, RG2/1472–67723) אי"ש, 9.1.1931, עמ' 8. בית הדין המפקח כלל את הרבנים שלמה פיינזילבר מקידן, לוי שפיץ מפלונגן (Plunge) ויצחק אליעזר היינשבוין מקורשבלוב (Virbalis).

המאוחרת בעקבות התערבות השלטונות. ואולם למקרה המבחן של סלבודקה היה עוד נדבך שלא תואר עד כה. הוא עסק בישיבה גופא, ולכאורה היה לו קשר עקיף בלבד למחלוקת על רבנות הפרוור. והנה, הוא דווקא הוסיף לה ממד חדש של מורכבות והשפיע על השתלשלות אירועיה. יתרה מזו, הוא יצר שינוי בדגם תהליך קבלת ההחלטות המוכר של אגודת הרבנים, ומכאן חשיבותו לבחינתנו.

2. הישיבה החדשה

המחלוקת על איזו הרבנות נותרה משעריה של ישיבת 'כנסת ישראל', שנאלצה באותו הזמן להתמודד עם מצב גורלי של קריסה כלכלית.¹²¹ עם זה, הצדדים הניצים לא נמנעו מלערב את שמה בלא הרף. הגיעו הדברים לידי כך שבשלהי 1929 החלו תומכי 'הירושלמי' להפיץ נגדה כתב עת מחתרתי בשם 'האנחה', ופשקווילים בעלי שם זה.¹²² אלה יועדו בייתוד לרבני ארצות הברית, שהתבקשו לא לתמוך בה עוד בתרומותיהם. אחד מתלמידיה, דב מעייני, חשד שכמה מעמיתיו אחראים למעשה, ובתארו את פועלם נזקק למילים ציוריות וקשות מאוד:

ראיתי כי במשך הזמן ושעירים מצאו להם קן בפנות חבויות [בישיבה] ומחולות שטן במסתרים יעת להם, והיה כי תשופם עין ראי ונסו בהחבא ונעלמו בין הבריות. אלה המגולים ריקי המוח מלאי הזדון והחללה הגדילו התעיקו (י) עלילה להוציא מכתב פלסטר ממולא בכל מיני זוהמא וניוויל שאין הנפש היפה יכולה לבטאן, וימצאו זה לידי ריש הבריוני ולאדם שכלו הפך מוקצה מחמת מיאוס ונטע ליפשיץ שמו... והריש בריוני הזה שלח משלח המכתבים האלה לכל כנפי תבל לכל רחוק ומקיר רבנן של ישיבתנו.¹²³

עד מהרה נודעו מעשים אלו ברבים. הם עוררו תגובה נועזת באספה הכללית של רבני ליטא, שהתכנסה בשלהי 1929 לדון בנוסח המעוון של חוק הרבנות, והיא החליטה לצאת בהכרזה חריפה:

אספת הרבנים בשמעה על המעשה המחפיר שאנשי רשע לא ידועים מעוללים בזמן האחרון, בהפיצם כתבי פלסטר ובהם עלילות מסואבות על הישיבה הקדושה 'כנסת ישראל' דסלבודקה בשם 'דער קרעכץ' (=האנחה), מצאת לנכון להבהיר שהעבודה הנמבזה וחסרת האחריות, דברי הגבלה, השקרים והרכילות נעשים בידי שונאי תורה בעלי כוונה זדונית לפגוע בכבודה ולהחריב את קיומה החומרי של הישיבה הגדולה 'כנסת ישראל' דסלבודקה.¹²⁴

121 כבר בשנת 1928 תפח חובה לסטום של ארבעים אלף דולר ודורר אותה כמעט לפשיטת רגל כלכלית (מכתב פצסטר [לעיל, הערה 96] אי"ש, 13.5.1928, עמ' 4). בתומרת מצבה הכלכלי עלתה סלבודקה על חברותיה שבפולין, אשר גם הן שקעו בחובות גדולים, אך גירעונותיהן המעמיקים – אף בעת השפל האמריקני הגדול של 1929 – הגיעו רק לכעשרת אלפים דולר (רשימת ישיבות גדולות מקיץ תרצ"א או מתורף תרצ"ב, ארכיון ייזא, RG25/1107).

122 אי"ש, 27.12.1929, עמ' 7; 28.2.1930, עמ' 6.

123 מכתב דב מעייני אל דב כ"ץ מא' אמר תר"ץ (אוסף שלמה אפשתיין).

124 הציטוט (תרגום מיידיש) מן המקורות שנזכרו לעיל, הערה 122.

הכרזה יוצאת דופן זו של אספת הרבנים אף גררה את התערבותם של מנהיגי היהדות האורתודוקסית במחוזות הספר המזרחיים של פולין, הרבנים ישראל מאיר הכהן ('החפץ חיים'; 1838/9–1933) וחיים עוזר גרודזנסקי (1863–1940). הם בחרו לפרסם כרוזי תמיכה בישיבה וגינו בחריפות את אלה שניסו לפגוע בה. וכך כתב הרב גרודזנסקי באביב שנת 1930:

הנני מצטער לשמע כי נמצאו שם אנשים פרטים לרגל חשבונות פרטים המבקשים עלילות לחתור תחת יסודות הישיבה 'כנסת ישראל' בעת דוחקה, ומפצים פתקי אוילים ועלילות על המנהלים הגדולים, 'אנחות' שאינן יצאות מן הלב, רק כונתם להכניס ללב הנותנים (=התורמים) ולהרע להישיבה בעת צרה, ולהשתמש על ידי זה במעשים שאינם הגונים... אל תשימו לב לדברי תפל מנרגנים.¹²⁵

אירועים אלו לא עברו, כמובן, בלא התייחסות מצד הגורמים הניצים בפרוור סלבודקה, והם היו עתידים להשתמש בהם בעלוני הבחירות שהחלו להופיע זמן קצר לאחר מכן.¹²⁶ גם הנהלת 'כנסת ישראל' לא שקטה, עלתה על עקבותיהם של חמישה מתלמידיה שידם הייתה במעל וסילקה אותם מן הישיבה.¹²⁷ ואולם דומה שבעלי ה'אנחות' מתומכי הרב זוסמנוביץ' לא פעלו בחלל הריק. עשייתם הייתה חלק מתכנית כוללת יותר, מפתיעה ונועזת מכל שאפשר היה להעלות על הדעת בימים ההם.

מי שהיה בקי במחלוקת הכיר בכך שכישורונותיו של 'הירושלמי' לא יכלו לבוא לידי מיצוי בכהונה של רבנות,¹²⁸ וניתובם לאפיקים תורניים מועילים התאפשר רק במוסד ישיבתי. ואולם, כאמור, הנהלת 'כנסת ישראל' לא אפשרה לו דריסת רגל בישיבה, והוא היה אחוז תחושה חריפה של רדיפה על לא עוול בכפו.¹²⁹ נראה שהוא לא נתרצה לקבל עליו את הדין וישב על המדוכה בעניין עתידו עם אנשי שלומו, ובייחוד עם מקורבו נטע ליפשיץ (1887–1941), תושב קובנה ובנו של יעקב ליפשיץ המפורסם. דיוניהם הניבו תכנית חשאית להקמת מוסד לימוד חדש בסלבודקה בראשות 'הירושלמי'. רעיון שאפתני זה אפשר לעקוף את המכשולים שהנהלת הישיבה הציבה בפניו והבטיח להעניק לו מעמד תורני הולם. וכך כתב על אודות תכניתו בבואו להציגה לפני תלמיד סלבודקה פנחס טייך ולבקש ממנו להשתלב בה:

125 כרוז מ' בניסן תר"ץ. סגנון דומה נקט כרוזו של 'החפץ חיים' מ' בניסן תר"ץ (בית הספרים הלאומי בירושלים, המחלקה לכ"י, אסף ניסן וקסמן, תיק 28411). וראו גם: שערי ציון, י, ח-ט (אייר-סיון תר"ץ), עמ' לג.

126 כך בעלון של צד הרב אוסובסקי (לעיל, הערה 108), וכך גם בעלון מצדדי הרב זוסמנוביץ' (לעיל, הערה 111), שאף החשידו את מתנגדיהם בוויך מכתבי הרבנים מפליק.

127 מכתב מעייני (לעיל, הערה 123).

128 מסורת עממית אף ייחסה ללא, אשתו של 'הירושלמי' ובתו של הרב משה מרדכי אפשטיין, את האמרה שלפסיקות בעיניי כשרות קורקבנים – שאלה הלכתית שגורה באותם ימים – אין כל צורך בבעלה, ודי בה... (מפי 'איש קובנה' [לעיל, הערה 86]).

129 כבר בשנת 1928 כתב: 'הנה בזכרי אבותי ורבתי אבות העולם, הנני לבקש מ' יגן חסדם וזכותם על ורעם להצילם מרודפ' (הקדמת 'תיחום גבולות', יוסף זוסמאנאוויץ, קונטרס משפט ירשת משרה, קובנה תרפ"ח). וראו גם להלן, הערה 156.

תדע, יקירי, כי קודם החלטתי בדעתי להציע לך ולדומה כל הענין ולהוציא לפועל, ישבתי שבעה נקיים בעין גדול, ואחר החלטתי כי עתה העת היותר מוכשר לזה. הא כיצד? יודע אני את כל האחריות שאני מקבל עלי ואחריות דאחריני צעירי ימים וגדולי כשרון, כי אני בחר רק במצוינים העומדים לעלות למעלה למעלה למשכיל, וכיותר יודע אני אחריותי עליך בתור גדול כשרונות העומד להיות מאור ישראל, אבל רק זו הסיבה הגיעתני להציע לך ולהכניסך במנין הראשונים הנבחרים האלו, כי בעזרת ה' יתברך יש כר נרחב ועתיד מזהיר למסד זה... ובאמת בחורים מצוינים מקרוב ומרחוק רוצים להיכנס לזה המוסד, אך אני רוצה דוקא מצוינים שבמצוינים.¹³⁰

'הירושלמי' בא אפוא בדברים עם בחורים מתאימים, ושמא הם פנו אליו והוא קרר את הטובים שבהם. מספרם היה אמור להגיע לשלושים, ותכניתו הבטיחה קיום חומרי נאות לכל אחד ואחד מהם. את התכנית הוא ביסס על תומכים קובנאים ועל עיתון בעל תפוצה גדולה, שהיו אמורים הן לסייע בבוא העת בפרסום מוסדו הן לעמוד לימינו ולא לאפשר כל פגיעה בפעילותו מצד הנהלת הישיבה. ואולם בצופו מראש התקפה קשה עליו מכל הצדדים, הוסיף למכתבו הנזכר את האזהרה: 'הדבר צריך להיות סוד גמור עד רגע אחת קודם שצא לפעולה – כן החלטתי וכן החליטו כל משתתפי הענין'.¹³¹

במבט ראשון נראה שהרב זוסמנוביץ' ניסה לחקות את המוסד התורני שאליה התקבל עם הגיעו לליטא – קיבוץ הלומדים בפוניבז' בראשות הרב יצחק יעקב רבינוביץ'. בדומה לרבו זה שאף גם הוא לאסוף תחת כנפיו את טובי התלמידים ולהקים מוסד מצומצם למצוינים בלבד.¹³² למקום משכנו העתידי בחר ב'בית המדרש הישן' בסלבודקה, שבו נהג חותנו להתפלל כאשר שימש רב הפרוור.¹³³ ואולם מקום זה אצר בתוכו גם סמליות רבה: שנים רבות שכנה בו ישיבת 'כנסת בית יצחק', שנקראה על שם רבה של קובנה, הרב יצחק אלחנן ספקטור (1817–1896), והייתה המתחנה המובהקת של 'כנסת ישראל'.¹³⁴ ואכן, סמליות זו לא הייתה מקרית. 'הירושלמי' לא היסס לקרוא את מוסדו על שם הרב ספקטור, והכריז בכך באופן

130 מכתב יוסף זוסמנוביץ' אל פנחס טייך, בלא תאריך (אוסף רבקה בלאו). מתוכנו ניכר שנכתב לפני תחילת 'זמן' (סמסטר) כלשהו שבו התכוון 'הירושלמי' לפתוח את מוסדו החדש. אם אמנם הוגשמה כוונה זו במעמד המתוכנן, מדובר בזמן קיץ 1930, כמופיע להלן.

131 שם. רמז לאחד משותפי הסוד אפשר אולי למצוא במכתבו אל רבה של סקדינק, משה יונה כ"ץ, מ"ז בכסלו תרפ"ט (אוסף רבקה בלאו): 'כן אבקשו שכאם אקרא את כבודו בימים אלו לשוב הדעת – אז יבוא כבודו, ומגדר האפשרות הוא כי אצטרך לשוב הדעת'. אם אכן נכונה השערה זו הרי שהתכנית כבר נרקמה בשלהי 1928.

132 על שאיפת הרב רבינוביץ' בנוגע לקיבוץ בפוניבז' ראו במכתבו אל רבה של פלנג (Palanga) שבפלך קורלנד, חיים יצחק קורב, מא' בשלה תרע"א (יצחק יעקב רבינוביץ, זכר יצחק, ירושלים תש"ט, עמ' רד). וראו גם את תקנות קיבוצו אצל יצחק ריבקינד, 'דער פאנעוועזשער "קיבוץ"', לישע (לעיל, הערה 3), עמ' 650.

133 מקום תפילתו של הרב אפשטיין על פי עדות 'איש קובנה' (לעיל, הערה 86). בבית מדרש זה התפלל 'הירושלמי' מעת שהחל לשמש ממלא מקום חותנו (אידי"ש, 8.5.1928, עמ' 7).

134 ראו לעיל, הערה 69.

סמיו כי בכוונתו לייסד המשך הישיבה העתיקה ולהתחרות ב'כנסת ישראל' הסמוכה.¹³⁵ עוד יש להגות, שבהיותו ער לכישוריו התלמודיים והכריזמטיים כאחד, האמין שהמוסד יאפיל עד מזרה על ישיבת סלבודקה הגדולה, ירוקנה מכל תוכן ממשי ויעשה אותה לצל חיזור של עברה המפואר.¹³⁶ המתקפה הכלכלית היוזמה עליה באמצעות הפצתם של פשקווילי 'האנחה' הייתה אמורה להשתלב היטב בתכניתו המרשימה.

ואולם דומה שמעבר ליוזמה מוסווית זו שבתכניתו של 'הירושלמי', הייתה בה תמימות גדולה. עברו הימים שבהם היה אפשר לקיים שתי ישיבות בסלבודקה,¹³⁷ ונראה שארגוני התמיכה האמריקניים, ובייחוד הסנטרל-רליף (Central Relief), לא היו מסכימים לתמוך בעוד מוסד תורני,¹³⁸ כל שכן במתחרה בישיבה נכבדה שתניכיה תפסו מקום של כבוד בצמרת היהדות האורתודוקסית בארצות הברית. יתר על כן, ספק רב אם הרב משה מרדכי אפשטיין עצמו היה נותן יד לחבלה קשה כל כך בישיבה שעל קיומה עמל עשרות שנים.¹³⁹ והנה, גם בחזית הפנימית הייתה ידו של 'הירושלמי' על התחלופה. אף שהשתבח בתמיכת מקורביו הגלבים, התערבה אגודת הרבנים במפתיע, וכאמור יצאה חוצץ נגד הניסיון לפגוע כלכלית ותעמולתית בישיבה שנחשבה פארה של ליטא התורנית.

אכן, הרב יוסף זוסמנוביץ' לא נזהר דיו ואולי אף שמע בקול יועצים קובנאים פוזים, ובתחילת 'זמן קיץ' 1930 פתח את ישיבתו המצומצמת. באחת הוסרה החשאיות ובפרסום רב הוא הוכרז לראש הישיבה ונטע ליפשיץ – למנהלה.¹⁴⁰ התגובות הצפויות לא אחרו לבוא, כגון זו שנדפסה בכתב העת הירושלמי 'שערי ציון':

הנה נעשה בזמן האחרון מעשה שיש להצטער עליה הרבה, והיא פתיחת 'ישיבה חדשה' בסלבודקה. לפי ידיעות שנתקבלו משם נעשה הדבר על ידי אותם בעלי האנחות, וכל העובדות מוכיחות שישנה במעשה זה כוונה זרה להצר את צעדי הישיבה הקיימת 'כנסת ישראל' בסלבודקה. העובדה האחרונה עוררה התמרמרות מרובה בין הצבור התורני, ביחוד

135 יוסף זוסמאנוביץ', 'למען האמת והשלום', איד"ש, 10.3.1931, עמ' 8. ואכן, תומכיו ציינו במפורש שהמוסד הוקם במקום ישיבת 'כנסת בית יצחק' (א' גרופע קאונער בעל-בתי', אפגענער בריוו צום פרעזידענט פון אגודת-הרבנים, שם, 11.6.1930, עמ' 7).

136 את תחושותיו על אודות מצבה של הגהלת הישיבה הסלבודקאית הוא ביטא במילים: 'ולא יעלה אף על לבם להתגרות כי כבר הם רצוצים ומרוססים מכל הענינים' (מכתבו אל פנחס טייץ [לעיל], הערה 130).

137 שתי הישיבות, 'כנסת ישראל' ו'כנסת בית יצחק', התקיימו זו לצד זו למן הפיצול ב-1897 ועד למלחמת העולם הראשונה. לאחר המלחמה נאלצה האחרונה להישאר במחוזות הספר המזרחיים של פולין ולא שבה לסלבודקה עד.

138 יזמרה לכך נזכרה במפורש בדברי הרב זוסמנוביץ' במכתבו אל פנחס טייץ [לעיל], הערה 130).

139 גם כאן היה כנראה הרב זוסמנוביץ' אופטימי מדי כשהתבטא על כך בביתחון רב (שם).

140 מכתב מעייני (לעיל, הערה 123), שציין כי השמיעה על פתיחת הישיבה פשטה בערך ב-4.5.1930, ונמצא בישיבה כמניין בחורים. מספר זה מתאים לדברי גרשון וואלקאוסקי, 'סלאבאדקער ישיבה און די מחלוקת הרבנות', איד"ש, 8.1.1931, עמ' 8 (בחורים) ולעזרת 'איש קובנה' (לעיל, הערה 86 - 14 בחורים, ובהם פנחס טייץ).

בין אלפי ידידי ומעריצי הישיבה הגדולה 'כנסת ישראל' הנזכרת בארץ ובגולה... מן הראוי שגדולי הרבנים והעסקנים וכל אלה שהיכולת בידם יתענינו בדבר כדי לשים קץ לעובדות ומעשים הללו שאינם מוספים כבוד לעושיהם ושיש בהם משום חלול השם (במקום שיש חלול השם אין חולקין כבוד [לרב]) ובזיון כבוד התורה ונושאי דגלה.¹⁴¹

נשיאות אגודת הרבנים דרשה מיד ובמפגיע להפסיק את פעילותו של המוסד החדש. ברם, 'הירושלמי' לא שעה לדבריה כלל.¹⁴² בנסיבות אלו לא ראו חברי הוועד הפועל של אגודת הרבנים כל מוצא אלא לכפות עליו את דרישת הנשיאות, והחליטו להתנות את מועמדותו לבחירות הקרבות של רבנות הפרוור בסגירת מוסדו. בית הדין המפקח על הבחירות היה אמור ליישם את ההתניה, ואכן דרש את חתימתו של הרב זוסמנוביץ' על מסמך התחייבות לסגירת הישיבה כתנאי לשיתופו בבחירות.¹⁴³ והנה, גם הפעם הוא לא נבהל, התעלם מן הפניות אליו ולא חתם על המסמך.

דומה שחברי בית הדין המפקח הפגינו התנהגות תמוזה בכל הפרשה. אף שניתנו בידיהם כל הסמכויות בעניין הבחירות, הם נמנעו מלעמוד על דרישתם מהרב זוסמנוביץ' והעדיפו לנהוג בדרך פשרנית של קידום ההליכים גם בלא חתימתו המבוקשת. ייתכן שהאווירה המתוחה ברחוב לקראת הבחירות הקרבות היא שהשפיעה על החלטותיהם. מעלונת התעמולה אפשר להסיק שהצדדים לא בחלו בהאשמות ובהשמצות לרוב, ונראה שחברי בית הדין לא רצו להוסיף משלהם על התבערה. הם החליטו כי מוטב לערוך את הבחירות כמתוכנן, ורק בסיומן לאלץ את 'הירושלמי' לסגור את ישיבתו.¹⁴⁴ ואכן, הבחירות היו במעעדן, ושיעור ההצבעה היה גבוה, כמקובל בקהילת סלבודקה.¹⁴⁵

141 שערי ציון, י, ח-ט (אייר-סיון תר"ץ), עמ' לג-לד. מעייני, שם, דיווח גם הוא באופן דומה, ואף האשים את מקימי הישיבה כי התבססו על כספים שנתרמו בעולם לטובת ישיבת חברון החרבה - האשמה שאין לה סימכין במקורות אחרים.

142 במכתבה אליו קבעה כי הישיבה החדשה, אשר שמה 'ישיבת סלבודקה' (9), 'מיתרת במקומה בזמן הנוכחי והקמתה אינה להפצת תורה אלא היא עברה הכרוכה במחלוקת ובחילול השם גדול, ונתנה לו ארכה עד לחג השבועות (2.6.1930) להפסיק את פעילותה (איד"ש, 30.5.1930, עמ' 7: תרגום מידידי). התייחסותו למכתב זה משתמעת מתגובת תומכיו (לעיל, הערה 135).

143 חזר של מרכז אגודת הרבנים מאד תרצ"א. לתצלומ ראו: Pini Dunner, 'Mercatz Agudat Ha-Rabbanim Be-Lita, Kovno, 1931', באתר רשת 'ספרים-בלוג' (תרגום ליידיש של החזר נדפס באיד"ש, 6.3.1931, גיליון ערב שבת, עמ' 8). ההתניה הנזכרת כבר נרמזה בדיווח על אודות החלטות הדין המיוחד של מעצת אגודת הרבנים ביוני 1930, שבהן צוין בפעם הראשונה רעיון הבחירות (וואלקאוסקי [לעיל], הערה 119).

144 חזר, שם, שציין כעניין חולסת בית הדין: 'אך בחפצם לקרב את השלום עשו מדעת עצמם הנחה' (ההדגשה במקור).

145 איד"ש, 1.1.1931, עמ' 8; 2.1.1931, גיליון ערב שבת, עמ' 13. לשם השוואה, כבר ביום הראשון של הבחירות לעיריית קובנה בינוי 1931 הגיע אחוז יחסי סלבודקה שהשתתפו בהן ל-80 (שם, 18.6.1931, עמ' 7).

3. תוצאות הבחירות

בתום שני ימי הבחירות, לפני ספירת הקולות, נעצר כצפוי ההליך הסדור. בית הדין המפקח דרש משני הצדדים התחייבויות לשמור על השלום לאחר הבחירות, ומ'הירושלמי' – לחתום על מסמך הסגירה. אף תלמידים משיבת 'כנסת ישראל' הגיעו למשרדי אגודת הרבנים ובמפגיע דרשו מיושב ראש בית הדין המפקח, הרב לוי שפיץ (1887–1941), לעמוד על יישום ההתניה הנזכרת. אמנם הוא ראה עין בעין עמם את ההכרח בעיכוב פתיחתה של הקלפי, אך נראה שלבסוף נאלץ להתחיל בספירת הקולות בערבו של יום 31 בדצמבר 1930.¹⁴⁶ התוצאות הראו ניצחון סותף לרב יוסף זוסמנוביץ!¹⁴⁷

השלב הבא היה יישום קביעתה של מועצת אגודת הרבנים בעת החלטתה על הבחירות, שהזוכה ימונה לרבה של סלבודקה ואילו המפסיד יהיה דיין מקומי.¹⁴⁸ דא עקא, 'הירושלמי' סירב בכל תוקף לקיים את התנאי המקדים בדבר סגירת ישיבתו,¹⁴⁹ וחברי בית הדין המפקח, שעד אז הלכו כבדת דרך ארוכה לקראתו 'כחפצם לקרב את השלום', לא יכלו לוותר עוד וסירבו לאשר את תוצאות הבחירות. את החלטתם הם הציגו בפני הוועד הפועל של אגודת הרבנים, שהתכנס בפברואר 1931, וזה החליט פה אחד לבטל את התוצאות. הרדעה רשמית על כך הועברה למשרד החינוך,¹⁵⁰ וסלבודקה נותרה בלא רב...

כטבעה של כל מחלוקת, אף זו שבסלבודקה לא שקטה על שמריה, ועד מהרה שוב החלה לגעוש עקב האשמות חמורות בדבר מלשינות נגד הרב זוסמנוביץ'. כבר זמן קצר לפני הבחירות, כשקינן חשש אמיתי בלב תומכיו שמעמדותו תבוטל עקב סירובו לסגור את ישיבתו החדשה, הוצר ברדשה ב'בית מדרש הקצבים' שמלשינות הולכת ומתקדמת נגדו בסלבודקה. ואולם זה היה קול יחיד והדברים לא עוררו כל סערה.¹⁵¹

הנה, כעבור כשלושה חודשים, כשהוועד הפועל של אגודת הרבנים ביטל את תוצאות הבחירות ואת ניצחונו של הרב זוסמנוביץ', שוב החלו לעלות קולות בדבר 'מסירה' לשלטונות, בטענה ששיעוריו כוללים דברי פגיעה בדת היהודית ובסדר השולט במדינה. הפעם הייתה להאשמות הללו תהודה גדולה, אולי מחוסר עניין אחר לענות בו.¹⁵² דומה שתומכיו של

146 איד"ש, 1.1.1931: שם, 2.1.1931: שם, 2.1.1931: גיליון ים ר', עמ' 8: חזר (לעיל, הערה 143), שציון: 'מיאנו הבית-דין לפתוח את הקלפי עד שיחתום [הירושלמי]'. אבל לא עלתה בידם זאת ונאלצו למנות הדעות'. האילוח העולם נזכר גם באיד"ש, 6.1.1931, עמ' 7.

147 כ-61.5% בחרו ברב זוסמנוביץ' וכ-37.5% ברב איסובסקי, והשאר היו קולות פסולים (איד"ש, 2.1.1931, גיליון ערב שבת, עמ' 13).

148 שם.

149 איד"ש, 6.1.1931, עמ' 7.

150 חזר (לעיל, הערה 143: הציטוט משם). וראו גם איד"ש, 15.1.1931, עמ' 7; 26.2.1931, עמ' 7. אפשרות ביטולן של בחירות לרבנות הייתה אחת מזכויות הוועד הפועל של אגודת הרבנים (ראו לעיל, הערה 34).

151 איד"ש, 26.3.1931, עמ' 7. האשמות בדבר 'מסירה' כבר נזכרו שנה קודם לכן, כשהתעורר חשש לנטילת ספרי המטריקציה מידי הרב זוסמנוביץ' (שם, 31.1.1930, גיליון ערב שבת, עמ' 11).

152 שם, 18.3.1931, עמ' 13; 19.3.1931, עמ' 7.

'הירושלמי' לא נרעצו עמו וחללו על דעת עצמם להלהיט את התבערה עד שזו יצאה מכלל שליטה. תרשת השמעות שהלכה וגברה נטעה בו את התחושה בדבר אמיתותו, וחזרתו הגדולה מפני גירוש מסלבודקה ואף מליטא גופא גררה אותו לפנות במכתבים אישיים אל רבני המדינה ואף אל רבנים מחוצה לה בבקשה: 'קמו עלי מלשינים והלשינו אצל הממשלה... ומה סכנה צפויה לי. על כן הגני לבקש בזה להמציא לידי מכתב חתום בחותמו שיהא כתוב בו מפורש שכל הג'ל הוא שקר גמור, כי זהו פקח נפש ממש, ודי לחכימא'.¹⁵³

תומכיו לא הסתפקו במכתבים אלו ופנו גם ליושב ראש נשיאות אגודת הרבנים, הרב ברוך הורביץ, וביקשוהו למסור לידם מכתב המלצה על רבם כדי להוכיח לשלטונות את חפותו. הרב הורביץ, שהיה ר"מ בישיבת 'כנסת ישראל' ודודו של 'הירושלמי', שמע על מכתבי אחיינו, ובסרבו להאמין לכל סיפור המלשינות, ביקש מן התומכים הוכחות ל'מסירה' בטרם יכתוב את המלצה המבוקשת. ואולם הם לא מצאו הוכחות משכנעות, וגם הגורמים הליטאיים הרשמיים הכחישו שקיבלו תלונה כלשהי נגד הרב זוסמנוביץ'.¹⁵⁴ יתרה מזו, אגודת הרבנים נזעקה לנוכח שמעות שטענו כי רבנים מחבריה הם שהלשינו עליו, ובמכתב משלה פסלה אפשרות זו ויצאה במילים קשות נגדו ונגד אנשיו:

למותר לנו להגיד לכם שהרבנים חס ושלום אינם 'מוסרים' ושהאנשים הרעים וחטאים המציאים דבה נמכה כזאת, המבזים תלמידי חכמים באופן משונה ומגונה כזה חלקם מבואר בפרק חלק וכו', זה לא יסלח להם... נודיע לכם שהכל שקר וכזב ולא היתה שום מלשינות כזאת משום צד שיהיה והם בדו זאת מלבם ויודעים בעצמם שלא דובים ולא יער, אין מלשינות ואין סכנה אלא שכונתם המתועבה הבולטת היא לבות את אגודת הרבנים, לשטות בם דעת הקהל התמים... בהשתדלותם לבטל החלטות ועד-הפועל שאינן רצויות להם.¹⁵⁵

הרב זוסמנוביץ' לא נשאר חייב ובמכתב גלוי, 'למען האמת והשלום', שפרסם בעיתון הקובנאי 'די אידישע שטימע', הכחיש שהזכיר שמות של רבנים במכתבו, אבל עמד על עצם קיום ה'מסירה'. והוסיף: 'כדי למנוע חלול השם ויתרתי תמיד, וגם עתה מתאפק אני ומקצר במקום שיש להאריך'.¹⁵⁶

דומה שהמצב המעורפל ועתיר המתחזויות הפנימיות היה עתיד להימשך עוד זמן רב לולא התערבות השלטונות. במפתיע התעלמו אלה לחלוטין מהחלטות הוועד הפועל של אגודת

153 הציטוט מפיץ בחזר (לעיל, הערה 143) בלשון נסתר, ושיניתיו על פי סגנון מכתבו של הרב זוסמנוביץ' (לעיל, הערה 110). וראו גם: איד"ש, 18.3.1931, שם. חשש מגירוש כבר הועלה בידי מצדדיו שנה קודם לכן (שם, 31.1.1930, גיליון ערב שבת, עמ' 11).

154 איד"ש, 26.3.1931, עמ' 7: המקורות לעיל, הערה 152.

155 חזר (לעיל, הערה 143: הציטוט במקור). הרמז הוא לדברים בבבלי, סנהדרין צט ע"ב (פרק חלק), על אודות המבזה תלמיד חכם – שהוא בגדר אפיקורס ואין לו חלק לעולם הבא.

156 זוסמנוביץ' (לעיל, הערה 135: תרגום מיידיש), שחתם את מכתבו, כעברית, במנטיב הנרדפת שכבר השתגר על לשונו: 'האלקים המבקש את נרדף ירחס סיכת שלומי'. המכתב גרר תגובות משני הצדדים באותו העיתון בתאריכים 13, 20 ו-25 במרס 1931.

הרבנים, ובמרס 1931 הודיע שר החינוך לוועד כי על סמך הרוב המוחלט שתמך בבחירת הרב יוסף זוסמנוביץ' אושר מינויו ונדחו כל ההתנגדויות.¹⁵⁷ כך בא אפוא הקץ על מחלוקת הרבנות וה'הירושלמי' החל לשמש רב רשמי של הפרוור.

אגודת הרבנים לא ציפתה להתעלמות בוטה כל כך מפסיקותיה. בחודשים שלאחר מכן היא ניסתה להפגין את מורת רוחה מהחלטת השלטונות, התעלמה מן הרב זוסמנוביץ', נמנעה מלשלם את משכורתו ואף מינתה מטעמה שוחט חדש בסלבודקה. ואולם 'הירושלמי' מצדו הסתייע במשרד החינוך ובמהרה הביא לידי יישום מלא של החלטת מינויו לרב הרשמי של הפרוור.¹⁵⁸

ההחלטה הכפירה של השלטונות לא הצליחה להשקיע את התושבים ומתחת לפני השטח הוסיפה ללוחש אש המחלוקת. חברי קהילת הישיבה והכולל נמנעו מלהזדקק לפסיקותיו של הרב הרשמי ופגן בשאלות הלכתיות מעשיות רק לדין הפרוור, הרב אוסובסקי.¹⁵⁹ נראה שהחזקה מתריסה זו של 'הירושלמי' מן החוגים הלמדניים של סלבודקה גרמה לו להיאחז בקרנות ישיבתו ותקופה לא קצרה חלפה עד שזו נסגרה.¹⁶⁰ את מזלו הוא ניסה בישיבה אחרת והציג את מועמדותו לראשות ישיבת חכמי לובלין לאחר פטירת מייסדה, הרב מאיר שפירא (1887–1933), אך ניסיון זה לא עלה יפה.¹⁶¹ הסכסוך שקט רק משניגש הרב זוסמנוביץ' לזכות ברבנות הפנויה של העיר וה'ילקומיר', שבה שכנה ישיבה מובחרת לצעירים. בעזרת כישורי הנאום המצוינים שלו עשה רושם טוב על תושביה וזכה במשרה.¹⁶² בשנת 1937 הוא עזב את סלבודקה,¹⁶³ אבל כס רבנותה לא ניתן ליריבו בהיותו אחד מבועלי המחלוקת הישנה. הרב אוסובסקי נשאר אפוא בתפקיד דיין, ואילו לרבו של הפרוור נתמנה משה סקורסקי (1888–1944) – חתן אחר של הרב משה מרדכי אפשטיין.¹⁶⁴

157 הודעה של פנחס וויינשטיין, 'אן אָפּענער בריוו בנוגע סלאבאדקער רבנות', איד'ש, 12.8.1931, עמ' 8. ידיעה ראשונה על החלטה זו נזכרה אצל הנ"ל, 'סלאבאדקער רבנות פֿראַגע ערליידיקט', שם, 15.5.1931, גיליון ערב שבת, עמ' 2.

158 הנ"ל, 'אן אָפּענער בריוו בנוגע סלאבאדקער רבנות', שם.

159 ראו: זיידמן (לעיל, הערה 83), עמ' 33; נתן קמנצקי (עורך), רבי יעקב, ירושלים תשנ"ז, עמ' 145.

160 על פי עדות 'איש קובנה' (לעיל, הערה 86), התקיימה הישיבה במתכונת מצומצמת כשלוש שנים.

161 ראו תיאור הופעתו בישיבה אצל יצחק פלקסר, 'דמויות הדד בישיבת חכמי לובלין', שערי יצחק, ה, בעריכתו, ירושלים תשל"ז, עמ' 6.

162 עדות 'איש קובנה', שם, שהרב זוסמנוביץ' דחה הצעות כהונה אחרות והעדיף את וילקומיר בגלל ישיבתו; משקיבל את המינוי – זכה גם בראשות הישיבה. וראו גם: זיידמן (לעיל, הערה 83), עמ' 33; שערי ציון, י, א–ה (תשרי–שבט תרצ"ז), עמ' מז; קמנצקי (לעיל, הערה 159), עמ' 144–145. רבה הקודם של וילקומיר, ליב רובין, שהיה מחותנו של הרב ברוך הורביץ, נפטר בסוף נובמבר 1935. על ישיבת וילקומיר ראו: דב כ"ץ, 'סלבודקה, טלו פוניבו', ליפץ (לעיל, הערה 71), עמ' 240; ולמן סנדר קרמרמן, 'ראשי פרקים לתולדות המחבר זצ"ל וקיום לדמותו', בתוך: אליהו קרמרמן, זכרון אליהו, ירושלים תשמ"ז, עמ' 2.

163 על פי יוסף זוסמאנאוויץ, תרועת מלך, קיץ תרצ"ז, בהקדמה.

164 לוח (לעיל, הערה 40), עמ' 539; עדות 'איש קובנה' (לעיל, הערה 86). הרב סקורסקי שימש רבה של רז'ניצה (Rēzekne) שבלטביה טרם מינויו בסלבודקה (וזאב אריה רבינר, 'רבנים ואנשי תורה שנשפו בשואה', יהדות לטביה, בעריכת בנימין אליאב ואחרים, תל-אביב תשי"ג, עמ' 418).

שלא כבמקרה המבחן הראשון, שאירע בעיירת מחוז מרוחקת מעיר הבירה, עמדה לעתים מחלוקת סלבודקה במרכז השיח הציבורי, כמו שקבע, מעט בהגומה, אחד הצדדים, שהיא 'אינה נושאת אופי מקומי' [בלבד]. היא ועזעה את השכבות הרחבות ביותר של האוכלוסייה היהודית.¹⁶⁵ ואכן, היא חשפה בין היתר חולשות בסיסיות בסמכותה של אגודת הרבנים ביחס לשלטונות הליטאיים, ואולי מפתיע יותר – גם כלפי חבריה. אחד המשתתפים באספה הכללית של רבני ליטא בשנת 1926, רבה של שקוד (Skuodas), יעקב חיים טרודשקין (1883–1941), הביע את אכזבתו ממעמדה של האגודה בעיני הציבור היהודי וטען כי 'בעת ייסוד אגודת הרבנים חשבנו שיכבדו אותה כראוי'.¹⁶⁶ ואולם גם דובר זה לא תיאר לעצמו שיבוא יום ואחד מחברי האגודה לא יכבדה כראוי ויתעלם באופן בוטה מהחלטותיה. וייתכן שחבר חד-עין זה – הוא הרב יוסף זוסמנוביץ' – לא התקשה לזהות את הבעייתיות שבמעמדה הרשמי של אגודת הרבנים, ועל כן הרשה לעצמו לקדם את תכניותיו, שלא תמיד עלו בקנה אחד עם הוראותיה.

ג. סיכום

בהעמיקו חקר בהיסטוריה החברתית של יהדות ליטא בתקופת השלטון הצארי, ובזהותו את חולשת מעמדם של רבניה באותה העת, ציין מרדכי זלקין: 'איננו יודעים על ניסיון כלשהו של הרבנות הליטאית במאה התשע עשרה לכוון ארגון מקצועי או אגודה'.¹⁶⁷ ייסודה של אגודת רבנים בשנת 1919 היה אפוא חידוש גדול בנופה של ליטא. בפעם הראשונה זכו רבניה שגוף מטעמם ייטול על שכמו לדאוג לענייני הדת במדינה, והוותיקים שבהם, אשר עדיין זכרו את עליבות מעמדם בקהילותיהם ואת תלותם בתקיפיהן לפני מלחמת העולם הראשונה, היטיבו להעריך את חשיבות קיומה של כתובת מרכזת, שאלהיה היה אפשר לפנות בבעיותיהם האישיות.¹⁶⁸ יתרה מזו, האגודה שאפה לכנס אספות כלליות פעמיים בשנה,¹⁶⁹ ואלה היו אמורות לשמש פורום אידיאלי לפגישות פנים אל פנים של רבנים עם עמיתיהם ובמה נוחה להבעת דעותיהם בכל העניינים שעמדו על הפרק. דא עקא, בשנות קיומה של האוטונומיה

165 צבי אידל מעללער ויונה זאלברג, 'אן אָפּענער בריוו צו הרב זוסמאנאוויץ', איד'ש, 13.3.1931, גיליון ערב שבת, עמ' 11 (תרגום מידיש). וראו גם שם, 6.1.1931, עמ' 7.

166 'צוזאמענפֿאַר פֿון רבנים אין ליטע' (לעיל, הערה 26).

167 Mordechai Zalkin, 'Social Status and Authority in 19th Century Lithuanian-Jewish Communities', *Central and East European Jews at the Crossroads of Tradition and Modernity*, eds. Jurgita Šiaučiunaitė-Verbickienė and Larisa Lempertienė, Vilnius 2006, p. 182 (תרגום מאנגלית).

168 ראו שם, על חוסר התחלת שבכניית רבני קהילות אל רבנים מפורסמים בבקשה לסיע כלשהו במרוצת המאה התשע עשרה.

169 על פי חוק אגודת הרבנים (לעיל, הערה 15), תעודה 185. סעיף זה בחוק האגודה מעולם לא נעשה, ואכן, בחוק הרבנות החדש, שפורסם ברשומות במאי 1930, נקבע שהאספה הכללית תכונס פעם בשנתיים (אציקאוויץ (לעיל, הערה 17), עמ' 8), אך גם שינוי זה לא יושם.

הלאומית הוגבלו מאוד סמכויותיה של אגודת הרבנים, ואף לא היה בכוחה לסייע בידי חבריה שסבלו באותה העת ממעמד נחות בקהילותיהם.

התמורות המפליגות במדיניות הממשלתית כלפי מוסדות האוטונומיה, המעבר ההדרגתי של סמכויותיהם, למן ראשית 1925, לאגודת הרבנים ולארגונים הכפופים לה, הבטיחו שינוי דרמטי במעמדה. דומה שכל הסימנים לכך כבר הופיעו באספה הכללית השלישית של רבני ליטא באביב 1926. אספה זו התכנסה לאחר פירוק הקהילות האוטונומיות וסמוך מאוד לבחירות לסיים הליטאי. בבחירות אלו עמדה הסיעה האורתודוקסית הגדולה 'אחדות' לרוץ בנפרד מגוש הסיעות היהודיות, ובפעם הראשונה להביא לידי פיצולו של הקול היהודי.¹⁷⁰ אף שאגודת הרבנים הייתה גוף לא מפלגתי, לא זומנו הפעם לאספתה רוב הרבנים שזוהו עם 'המזרחי', והמעמד היה להפגנת כוח של סיעת 'אחדות'.¹⁷¹ יתר על כן, האספה פרסמה כרוז ובו הנחיות הצבעה ברורות לשומעי דברה, ואף קראה לרבניה לצאת ולהטיף למען 'אחדות'.¹⁷² ואכן, כמה וכמה מהם עשו כן בתום האספה, ואגודת הרבנים מצאה את עצמה מעורבת עד צוואר בקלות הפוליטית.¹⁷³

לכאורה, ניסתה אגודת הרבנים לחרוג מהגדרות ייעודיה, תוך כדי ניצול פרפורי הגסיסה של המוסדות האוטונומיים והפיכת סיעת 'אחדות' לכוח פוליטי עצמאי במדינה.¹⁷⁴ האומנם באותה שעה היסטורית, שבה הגיע לקצו שלטון יהודי יחיד במינו, בחרה אגודת הרבנים – אשר מוסדותיה למיניהם חיכו במידה רבה את המבנה ההיררכי האוטונומי¹⁷⁵ – ליצור תחליף שלטוני אורתודוקסי בעבור יהודי ליטא? שני מקרי המבחן שפורטו במאמר זה מוכיחים שהתשובה לשאלה זו שלילית. התמונה העולה מהם היא של אגודה שלא זו בלבד שהייתה נעדרת שאפתנות שלטונית אלא גם התאפיינה בחולשה וברפיון ובייחוד – בחוסר תקיפות,

170 על הטעמים להתפצלותה של הרשימה היהודית המאוחדת ראו: דב לוק, "אחדות" בצל פילוג: "הרשימה הכלכלית-דתית" היהודית במערכת הבחירות לסיים השלישי בליטא הדמוקרטית [1926], מיכאל, ו (תש"ם), עמ' צא-עט.

171 'צחאמענפאר פון רבנים אין ליטע', איד"ש, 22.4.1926, עמ' 7, ושם ציטוט מדברי רבה של פלנגן, שמואל מנחם כץ, שנאמר בפומבי בערב הפתיחה: 'משמע שאין זו אספת רבנים כלל-ליטאית אלא "כנס מפלגתי"' (תרגום מיידיש). באספה זו השתתפו מאה רבנים (תקציר בכתב יד של המזכיר, דוד איציקוביץ', אמ"י, 391/3/948-87).

172 איד"ש, 25.4.1926, עמ' 2. הכרוז מובא אצל לוי (לעיל, הערה 170), עמ' צז-קא.

173 איד"ש, 4.5.1926, עמ' 3; 6.5.1926, עמ' 7. על מעורבותה זו ספנה האגודה ביקורת קשה; ראו, למשל, מאמריו של א' פערליך, 'רבנים אלס פאליטיקער', שם, 29-26 באפריל 1926.

174 ראו: זלקין (לעיל, הערה 12), עמ' 428-429, שמנה את התנאים להחזרת אורתודוקסיה כתופעה חברתית ופוליטית, ודומה שתנאים אלו התקיימו גם באירוע המתואר.

175 במבנה האוטונומי הורכבה ועדת הקהילות מנציגי הוועדים המקומיים, והיא בחרה את יועד הארץ למסדה העליון בתקופה שבין הוועידות: זה מצדו מינה גופי ביצוע מצומצמים יותר – ועד פעיל ונשיאות (גרפונקל [לעיל, הערה 3], עמ' 44, 50). גם מוסדות אגודת הרבנים היו בעלי היררכיה דומה: משותפי האספה הכללית של הרבנים היו אמורים להיקבע בידי המועצות (תוך אגודת הרבנים [לעיל, הערה 15], תעודה 185), והיא בחרה מרכז למסדה הביצועי בתקופה שבין האספות: אף לו נתמנתה נשיאות ביצוע מצומצמת יותר.

בין אם בתקופת האוטונומיה ובין אם לאחריה. התמיהה מאופי פעולתה אף מתגברת לנוכח נכונותם ושאיתם של השלטונות לרומם אותה על יהודי ליטא ולתת בידיה סממנים שלטוניים מובהקים. ואולם דומה שניתוק החלטותיה מן ההתרחשויות במדינה הצעירה באותן שנים עלול להוביל למסקנות שטחיות ואולי אף מוטעות. רק הצבתם של שני המקרים על ציר הזמן של התמורות במעמד היהודים בליטא העצמאית עשויה להבהיר ולפרש את מהלכיה המתמיהים משוה.

בשנת 1922 הגיעה מחלוקת שאקי לשיאה הראשון, כשעל כס רבנותה התיישבו (או הרשו) שני רבנים. באותה תקופה עדיין פעלה האוטונומיה הלאומית היהודית במלוא כוחה וסמכויותיה. רבני ליטא קיבלו את משכורותיהם באמצעות מוסדותיה, והטיפול במחלוקות בין תושבים בכל עניין קהילתי, ובכלל זה מינויים רבניים, היה בסמכותם הכלבדית של הוועדים האוטונומיים המקומיים. אגודת הרבנים לא מצאה אפוא לנכון – וכנראה גם לא יכלה – להתערב במחלוקת שאקי באותה העת. ואולם לא רק במחלוקות על רבנות קהילתית קצרה יד האגודה מלהשיע. סמכויותיה בתקופת האוטונומיה הלאומית הוגבלו מאוד, והיא כמעט שלא הורגשה בחיים הציבוריים. יועד הארץ ראה בה מוסד ייעוץ לענייני דת בלבד, והוא לא אפשר לה דריסת רגל אף בענייני דת מובהקים כמו דאגה לאספקת מזון כשר לחיילים יהודים.¹⁷⁶ יתרה מזו, גם בנושא רגיש כמו גיוס בחורי הישיבה לצבא הליטאי בראשית 1924 היא הייתה מנועה מלהתערב. אף שסוגיה זו נגעה באופן ישיר למוסדות הדת ולזכויותיהם, היו לה מאפיינים פוליטיים מובהקים, והסמכות לטפל בה ניתנה לרשויות האוטונומיה בלבד – השר לענייני היהודים והסיעה היהודית בסיים, שעמדה בקשר הדוק עם יועד הארץ.¹⁷⁷ לאגודה לא היה כל חלק במבנה האוטונומי ההיררכי.

המפנה במעמדה של אגודת הרבנים חל רק עם ביטול האוטונומיה הלאומית בליטא. לא בכדי דרש הממונה על ענייני דת במשרד הפנים מן האגודה להתערב במחלוקת הרבנות בשאקי בשנת 1927 דווקא. שנה קודם לכן בטלו ועדי הקהילות שהיו סממנה האחרון של האוטונומיה, ובינוי 1927 הוקמו בליטא קהילות דתיות שהתבססו על חברי בתי המדרש שבכל עיירה ועיירה. החלפה סמלית זו של המוסדות הלאומיים בארגונים בעלי זיקה דתית לא הייתה מקרית. אמנם רבים תלו את ביטול האוטונומיה בטעמים חיצוניים, שעיקרם הפסקת הוודקוטים של הליטאים לתמיכה המדינית והפוליטית של היהודים, וכמה חוקרים אף הצביעו על גורמים פנים-יהודיים לא פחות דומיננטיים.¹⁷⁸ ואולם אין להתעלם ממגמות חברתיות שהלכו והשתרשו

176 ראו תכתובת בין אגודת הרבנים ובין יועד הארץ מ"ז-כ"ב באדר ב' תרפ"א (אמ"י, 620/1/84, תעודות 11-12: אמ"י, HM3/467).

177 ואכן, השר שמשון רונבוים ושר החינוך חיפשו יחיד פתונות למשבר, ורונבוים אף ניסה להתערב בעניין זה בממשלה ('בילדונג-מיניסטר וועגן ישיבות' [לעיל, הערה 76], באריכט פון דער אידישער סייס-פראקציע פון II ליטווישן סייס [1926-1923], קיבנה 1926, עמ' 107). על הקשר בין הסיעה היהודית בסיים ליועד הארץ, ראו: גרפונקל (לעיל, הערה 3), עמ' 49; באריכט, שם, עמ' 95, 13.

178 ראו: גרינהויז (לעיל, הערה 6), עמ' 236-237, 239, שהדגיש את ההישגים המבטלים של הקהילות כאחד הטעמים הפנים-יהודיים המרכזיים לקריסת האוטונומיה; לייקס (לעיל, הערה 3), שתלה את כישלונה גם במחלוקות הפוליטיות הקטניות בציבור היהודי, אף שלא הצליח להוכיח את טיעונו.

בציבור הליטאי. במרוצת שנות העשרים עלה להנהגת המדינה גוש נוצרי-דמוקרטי¹⁷⁹, שתפסת עולמו גרסה הגמוניה קתולית והגנה על האינטרסים של מוסדותיה הדתיים.¹⁸⁰ הצרת צעדי של השלטון היהודי הלאומי-החילוני והעדפת הרבנים והרבנות השתלבו היטב בתפיסות עולם קלריקליות אלו.¹⁸¹ אין זה מפתיע אפוא שגד בבד עם ביטולה של האוטונומיה חזק כוחה של אגודת הרבנים, ולא רק כגורם מגשר בין השלטונות ובין הציבור בכל הסוגיות בעלות הזיקה לדת היהודית אלא אף כגוף העתיד לייצג את יהדות ליטא. גישה זו הוסיפה למשול במסדרונות השלטון לאחר הפיכת דצמבר 1926, כשהממשלה החדשה הורכבה מנציגי הלאומנים והנוצרים-הדמוקרטים. גם לאחר הצטננות היחסים עם האחרונים עדיין העדיפו השלטונות הלאומניים את היסוד הדתי בקרב היהודים על פני זה החילוני.¹⁸² ואכן, משהוגש ערעור על תוצאות הבחירות לקהילות בתי המדרש בשאקי ביוני 1927, והממונה על ענייני דת במשרד הפנים, זיהה את מקורו במחלוקת על הרבנות המקומית, הוא הטיל את המשך הטיפול בעניין זה על אגודת הרבנים. זו מצדה לא ששה למלא מה שהטילו עליה מנהליה החדשים ולשמש כלי מגשר בידי השלטונות בתחומים קהילתיים שלא הייתה להם זיקה ישירה לדת, ולא הזדרזה אפוא לטפל בפרשה. דומה שהימשכות המחלוקת שנים רבות יסודה בעמדה עקרונית זו של האגודה.

גישה דומה של אגודת הרבנים אפשר לזהות גם במקרה המבחן השני. כל עוד נתחמה המחלוקת בין כותלי ישיבת 'כנסת ישראל' לא היה, כמובן, כל מקום להתערבות האגודה. רק משנתגלגלה המחלוקת בשנת 1928 אל הרחוב הסלבדקאי, הסמוך כל כך למרכז הסואן של העיר קובנה, וחלפו כמה חודשי ריב ומדון עם מינויים של שני רבנים לפרוור, יצאה האגודה ידי חובתה בפתרון מסורתי של הקמת בית דין מפשר. ברם, אף שהצדדים פגעו בעבודתו, היא לא הטילה את כובד משקלה כדי להביא לידי פתרון המחלוקת ואפשרה למצב להימשך בלא הכרעה. התערבות השלטונות, מסיבה שאינה מחוורת דיה, ודרישתם החד

179 מעורבות זו של כמרים בפוליטיקה ספגה ביקורת נוקבת מצד חוגי הכנסייה הקתולית בליטא. בשלהי 1925 שלח הבישוף קרז'ביצ'וס מכתב איום אל כמה כמרים כאלה דרש מהם 'לחזור בתשובה', וזמן קצר לאחר מכן תקף משתתפי של קונגרס קתולי את הכמורה הפולית על אשר איבדה את האידאליים הנוצריים. אחד הכמרים-הפוליטיקאים הללו אף חשף בעיתונות את השחיתות שפשתה בקרב חברי הגוש הנוצרי-הדמוקרטי (איד"ש, 4.12.1925, עמ' 7; 13.1.1926, עמ' 5; 3.5.1926, עמ' 2).

180 הנוצרים-הדמוקרטים התנגדו למטריקציה אזורית-חילונית ודאגו לתמיכות ממשלתיות למסדות דת, למשכורות ולגמלאות לאנשי הכמורה, וכן להצבתם במשרדים ממשלתיים. ואכן, ביוני 1926 הוקמה ממשלה סוציאליסטית בלא השתתפות הנוצרים-הדמוקרטים, ובין מעשיה הראשונים יש לציון את תוצאת המטריקציה מידי הכנסייה, הכנת רישום אזורי-חילוני וביטול ההישגים הנוצרים של יריביהם (לייקס [לעיל, הערה 3], עמ' 24, 189, 205).

181 אף על פי כן לא הושגו זכויותיהם של הרבנים לזכויות הכמרים, ולא מעט טענות עלו בעניין אפליה זו (איד"ש, 24.4.1925, עמ' 2; 1.5.1925, עמ' 3; 15.1.1926, עמ' 2).

182 לייקס [לעיל, הערה 3], עמ' 211, פירש העדפה זו כרצון למנוע התחזקות כלשהי של הגורמים העממיים והסוציאל-דמוקרטיים האופוזיציוניים, וציין את ניסיון ההתקוממות נגד המשטר בספטמבר 1927 בטברייג (Tauragė) כדוכחה לכוחם של גורמים אלו.

משמעות מאגודת הרבנים במאי 1930 להפעיל את סמכויותיה, הן אשר אילצוה לזנוח את עיסוקה בפתרונות מקומיים כמו בתי דין ובוררות ולפנות לפתרון כוללני - בחירות בכל הפרוור.

אין בידינו תגובת השלטונות לצעד זה של אגודת הרבנים, שלכאורה תאם את מגמתם ואת ציפיותיהם ממנה. והנה, כעבור כשנה הם בחרו להתעלם מהחלטתה המפורשת והמנומקת של האגודה לבטל את תוצאות הבחירות, ובצעד כמו כותני אישרו אותן. בין אם צעד זה ננקט כדי להמחיש לאגודה את מעמדה האמיתי בעיני מנהליה ובין אם בא לשקף את הדריעה ביחס הכללי ליהודים במדינה, הוא הבהיר לה הבהר היטב את סמכויותיה המעשיות בתחומים הקהילתיים במדינה. ואם עדיין היה ספק כלשהו בטיב יחסי הגומלין בינה ובין השלטונות לאחר אישור זה, בא כישלון ניסיונה הפתטי לממש בכל זאת את סמכותה בסלבדקא והוכיח לה חד משמעית את כפיפותה המלאה אליהם.

דרך פעולתה המוצגת של אגודת הרבנים לא נבעה אפוא מרפיסות יתר. כוחם ועוצמתם העדיפה של הגופים השלטוניים, הן היהודיים הן הליטאיים, אשר ראו באגודה גוף מגשר ומיעץ בלבד, הם שהותיריה נעדרת סמכויות ממשיות במרוצת רוב שנות קיומה. דומה שאותה עמדה עצמאית שעלתה באספה הכללית בשנת 1926 הייתה מעין התפרצות חד פעמית, לאחר שנות השליטה הכמעט מחלטת של מוסדות האוטונומיה על כל תחומי החיים היהודיים, יותר מאשר ניסיון ליזום מהלך של תפיסת עמדות כוח מתפנות בציבור היהודי. ואכן, מאז לא נמצאו עדויות לעוד ניסיונות של אגודת הרבנים לנקוט את הקו הפוליטי התקיף שגילתה באספתה הכללית.¹⁸³ להפך, הרושם הוא שהאגודה עשתה כל אשר לא לה כדי לנסות ולהימנע מביצוע המשימות הכלל ציבוריות שניסו השלטונות להטיל עליה, בדומה מאוד לשיטות שנקטה בשני מקרי המבחן שהוצגו בדיון.

אחת הדוגמאות המובהקות לכך הייתה תגובתה של האגודה בשנת 1926 להצעת משרד הפנים לבחור ועד מיוחד לטיפול בנושא הרבנות. כונתו הראשונית של משרד זה הייתה למנות את רבה של קובנה לרב הכולל של ליטא, דהיינו למסד קישור לשלטונות בכל ענייני הדת היהודית,¹⁸⁴ אך סירובו גרר את המשרד לחוקק חוק חדש לכל ענייני הרבנות.¹⁸⁵ משנמנעו הן הרב שפירא הן מרכז אגודת הרבנים לעסוק בהכנתו, החליט שר הפנים לייסד ועד מיוחד לתפקיד זה ולייעדו להיות גורם מכריע בענייני רבנים ורבנות. בהחלטתו לא השאיר בידי אותה אספת רבנים של שנת 1926 כל מוצא אחר מלבד הטלת תפקידיו של ועד זה על מרכז האגודה.¹⁸⁶ עמדה חמקנית זו הוכחה ביתר שאת בשנת 1929, כשרצה משרד החינוך להרחיק לכת עוד יותר ולהטיל על אגודת הרבנים סמכויות נרחבות בנוגע לחיי היהודים בליטא.

183 יש לסייג מסקנות אלו, שכן בסוף אותה השנה התרחשה ההפיכה הלאומנית ולא היה עוד מקום לפוליטיקה יהודית.

184 איד"ש, 20.6.1927, עמ' 7; 7.2.1929, עמ' 7.

185 מטרת החוק הייתה להסדיר את הקשיים בחלוקת משכורות לרבנים בעקבות סגירתו של משרד השר לענייני היהודים, ולארגן את פעילות הרבנים בענייני המטריקציה שהועברה לטיפולם.

186 לעיל, הערה 27.

ההצעה נידונה באספת הרבנים בשלהי אותה השנה, ואף נשלחה בעניין זה 'שאלת רב' אל רבה של דווינסק, ה'רוג'צ'ובר'. תשובתו הפסקנית הייתה: 'חס'ושלום להכניס ראשו בקולר של השלטון'.¹⁸⁷ ואכן, הרבנים יצאו נגד הנדיבות השלטונית שהעניקה להם כוח וסמכות היררכית נרחבת. דומה שרבה של מ'רימפול, אברהם זאב ה'לר (1886-1941), ביטא את דעתם של רבים מעמיתיו:

מוטעית הדעה שרבנים רוצים שלטון. הססמה של מועצת הרבנים היא כמה שפחות כוח וכמה שיותר סדר. הסמכות של הרבנים צריכה לנבוע מכוח התורה ולא משלטון מנהלי. מסוכן ליצור היררכיה רוחנית אצל יהודים, אסור שיהיו אצל הרבנים שלנו מעמדות גבוהים ונמוכים. רק ידע ויכולת לימוד הם שמבדילים בין הרבנים לגדולים יותר ולקטנים יותר.¹⁸⁸

עמדה זו קיבלה חיזוק רב ערך מתוצאתה של מחלוקת סלבודקה, אשר הוכיחה לאגודת הרבנים שכוחה מגבל מאוד, ואין היא אלא כלי ביצוע בידי השלטונות הלאומניים, שהלכו והכבידו את ידם על הציבור היהודי במדינה. שני מקרי המבחן מלמדים אפוא שעל אף התמורות שחלו בחיים הארגוניים של היהודים בליטא העצמאית וחרף השינויים לכאורה במעמדה של אגודת הרבנים, הרי תפקידה המעשי נשאר תחום בגבולותיו של איגוד מקצועי לחבריה בלבד.¹⁸⁹

ספרים ודברי ביקורת

סקירות

נילי ואזנה, כל גבולות ארץ: גבולות הארץ המובטחת במחשבת המקרא על רקע המזרח הקדום (ספריית האנציקלופדיה המקראית, כד), מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ח, יט+370 עמ'

בפתח הדבר לספרה מציינת נילי ואזנה, כי המחקר שהוביל בסופו של דבר לספר זה ראשיתו בשאלות ששאלה את עצמה עוד בצעירותה, כאשר נסעה בדרכי הארץ וביקשה לברר את הקשר שבין הנוף שראתה ובין הגבולות והנחלות המתוארים במקרא. שאלות אלה הובילו אותה לעבודת דוקטור בנושא 'תיאורי גבול במקרא על רקע ספרות המזרח הקדום', ועבודה זו היא הבסיס לספר הנוכחי. ואולם, למרות רשימת החוקרים שעסקו בגאוגרפיה ההיסטורית של המקרא המופיעה במבוא לספר (עמ' 3), וביניהם ויליאם פ' אולברייט, אלברכט אלט, בנימין מזר, יוחנן אהרונ'י, זאב קלאי ונדב נאמן (ומובן שניתן היה למנות מספר חוקרים נוספים), במחקר זה חורגת ואזנה במידע מן היסודות שהניחו חוקרים אלה: במקום לספק ב'גאוגרפיה היסטורית' במובנה הקלסי (כלומר: ניתוח התשתית הגאוגרפית ויהי המקומות הנוכחים בטקסטים ההיסטוריים, מתוך ניסיון להבין את המציאות המשתקפת בהם), נושא ניתוחה של ואזנה אפי ספרותי בעיקרו.

בהמשך המבוא מגדירה המחברת שלושה 'היבטים' שברצונה להבהיר: (א) ההיבט הספרותי - שעיקר ניתוח הניסוח של תיאורי הגבול במקרא, תוך השוואתם לחומר ספרותי דומה במקורות חוץ מקראיים; (ב) ההיבט ההיסטורי והראלי - לאור תפיסת הגבול בישראל ובמזרח הקדום; (ג) ההיבט האידאולוגי - בירור תפקידם של תיאורי הגבול באידאולוגיה המקראית, אף כאן תוך השוואה לתיאורים דומים בתעודות מן המזרח הקדום. אלה הן בהחלט מטרות ראויות, אך כפי שנראה בהמשך, ואזנה לא הקדישה תשומת לב שווה לשלושתן. אכן, הספר מדגיש במיוחד את הניתוח הספרותי, לפעמים על חשבון הניתוח הראלי-ההיסטורי.

גוף הספר מחולק לשלושה חלקים: החלק הראשון, 'גבולות ותפיסת הגבול במקרא ובמזרח הקדום', הכולל את שני הפרקים הראשונים, עוסק למעשה בהגדרות ובהדגמות של סוגי הגבולות במקורות ובמחקר. החלק השני, 'הארץ המובטחת' (פרקים ג-ו), דן בהגדרות השונות של הארץ שהבטיח האל לבני ישראל בשלבים שונים של תולדות העם: ההבטחה לאבות, ההבטחות השונות שניתנו לבני ישראל במדבר, ולבסוף הבטחת הארץ העתידית שכתוזן יחזקאל. החלק השלישי, 'הגשמת ההבטחה

1 ראו, למשל, את ההגדרות המופיעות אצל: Yohanan Aharoni, *The Land of the Bible: A Historical Geography*, Revised and enlarged edition, translated by Anson F. Rainey, Philadelphia 1979, pp. 105-132; William R. Dommers, 'The Interface between Historical Geography and Archaeology', *Old Testament Essays*, 9 (1996), pp. 213-223; Eben Scheffler, 'The Interface between Historical Geography and the Holistic History of Ancient Israel', *ibid.*, pp. 294-307. גם בפרק הסיכום לספר (עמ' 287) מדגישה ואזנה את ההבדל בין גישתה ובין זו של 'חוקרים המשתמשים לגישה הגאוגרפית-ההיסטורית'.

187 אי"ש, 19.12.1929, עמ' 7. השאלה אליז נשלחה בידי הרב חיים יצחק סילמן, מראשי אגודת הרבנים.

188 שם (תרגום מיידיש).

189 חלק נכבד מן התכתובת בין הוועד הפועל ובין משרד החינוך בשנות השלושים נסב על אישור מינויים של רבני קהילות.